

2025 In-depth Vedatanta Course

with

Swami Tattvavidanandaji

on

Chāndogya Upanishad

Chapter 6

With

Śāṅkarabhāṣyam

(Transliteration Copy)

June, 2025

Arsha Vidya Gurukulam, P.O. Box 1059, Saylorsburg, PA. 18353
570-992-2339, www.arshavidya.org, avpoffice@gmail.com

Camp Schedule

3rd June Tuesday to 24th Aug Sunday

Venue: Temple Hall

Week 1 – 3 Jun, Tuesday – 9 Jun, Monday

Tuesday, 3 June (No Meditation)

9:00 am Orientation

9:05 am to 10:15 am Class 1 – Tattvamasi

4:00 pm to 5:00 pm – Class II – Tattvamasi

7:30 pm – Satsang Q&A

Wednesday (Jun 4) – Sunday (Jun 8)

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

4:00-5:00 pm Gita Sarah

7:30 pm Satsang Q&A

9th June, Monday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

11:15 am-12:15 pm - *Class II*

No Class after Lunch

10th June, Tuesday – No Class

.....

Week 2 – 11 Jun, Wednesday – 14 Jun, Saturday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

4:00-5:00 pm Class II

7:30 pm Satsang Q&A

15th June, Sunday

7:00-7:25 am Meditation

10:00 – 11:00 am – Bhagavad Gita Class I

11:25 am-12:25 pm - Tattvamasi

7:30 pm Satsang Q&A

16th June, Monday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

11:15 am-12:15 pm - *Class II*

No Class after Lunch

17th June, Tuesday – No Class

.....

Week 3 - 18 Jun, Wednesday – 23 Jun, Monday – Same as Week 1

Week 4 – 25 Jun, Wednesday – 30 Jun, Monday – Same as Week 1

Week 5 – 2nd Jul, Wednesday – 7th Jul, Monday – Same as Week 2

6th Jul, Sunday

7:00-7:25 am Meditation

10:00 – 11:00 am – Bhagavad Gita Class I

11:25 am-12:25 pm - Tattvamasi

7:30 pm Satsang Q&A

7th Jul, Monday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

11:15 am-12:15 pm - *Class II*

No Class after Lunch

8th Jul, Tuesday – No Class

.....
Week 6 – 9 Jul, Wednesday – 14 Jul, Monday – Same as Week 1

Week 7 – 16 Jul, Wednesday – 21 Jul, Monday – Same as Week 2

20th Jul, Sunday

7:00-7:25 am Meditation

10:00 – 11:00 am – Bhagavad Gita Class I

11:25 am-12:25 pm - Tattvamasi

7:30 pm Satsang Q&A

21th Jul, Monday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

11:15 am-12:15 pm - *Class II*

No Class after Lunch

22nd Jul, Tuesday – No Class

.....

Week 8 – 23 Jul, Wednesday – 28 Jul, Monday – Same as Week 1

Week 9 – 30 Jul, Wednesday – 04 Aug, Monday – Same as Week 2

3rd Aug, Sunday

7:00-7:25 am Meditation

10:00 – 11:00 am – Bhagavad Gita Class I

11:25 am-12:25 pm - Tattvamasi

7:30 pm Satsang Q&A

04th Aug, Monday

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

11:15 am-12:15 pm - *Class II*

No Class after Lunch

5th Aug, Tuesday – No Class

.....
Week 10 – 6th Aug, Wednesday – 11th Aug, Monday – Same as Week 1

Week 11 – 13th Aug, Wednesday – 18th Aug, Monday – Same as week 1

15th Aug, Friday – Puja Swamiji's Jayanti Day

17th Aug, Sunday – Gurukulam's 39th Anniversary

Week 12 – 20th Aug, Wednesday – 24th Aug, Sunday – Same as week 1

24th Aug, Sunday – Concluding class and Gurudakshina

7:00-8:15 am Meditation & Tattvamasi

10:30 am-12:00 pm – Gurudakshina

.....
Note: Schedules are subject to change. Changes in Schedule will be communicated in advance.

Śāntimantraḥ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मौपनिषदम् । माहं ब्रह्म निराकुर्याम् । मा मा ब्रह्म निराकरोत् ।
अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु । ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

*Om āpyāyantu mamāṅgāni vākprāṇaścakṣuḥ śrotramatho balamindriyāṇi ca
sarvāṇi. Sarvaṁ brahmaupaniṣadam. Mā'haṁ brahma nirākuryām. Mā mā
brahma nirākarot. Anirākaraṇamastvanirākaraṇam me astu. Tadātmani nirate
ya upaniṣatsu dharmāste mayi santu. Te mayi santu. Om śāntiḥ śāntiḥ śāntiḥ.*

Chāndōgyōpaniṣat

Hariḥ 'om

(atha ṣaṣṭhādyāyasya prathamah khaṇḍah)

śrīmacchaṅkarabhagavatpādācāryaviracitaṁ bhāṣyam

'om śvētakētur'hāruṇēya āsa taṁ□ ha pitōvāca
śvētakētō vasa brahmacaryaṁ na vai
saumyāsmatkulīnōnanūcyā brahmabandhuriva bhavatīti .6-1-1.

śvētakētur'hāruṇēya āsētyādyadhyāyasambandhaḥ. sarvaṁ khalvidaṁ brahma tajjalānityuktaṁ kathaṁ tasmājjagadidaṁ jāyatē tasminnēva ca līyatēniti ca tēnaivētyētadvaktavyam. anantaraṁ caikasminbhuktē viduṣi sarvaṁ jagattṛptaṁ bhavatītyuktaṁ tadēkatvē satyātmanaḥ sarvabhūtaśasyōpapadyatē nātmabhēdē. kathaṁ ca tadēkatvamiti tadarthōyaṁ ṣaṣṭhōdhyāya ārabhyatē. pitāputrākhyāyikā vidyāyāḥ sārīṣṭhatvapradaśanārthā. śvētakēturiti nāmatō hētyaitihyārthaḥ āruṇēyōruṇasya putra āsa babhūva. taṁ putraṁ hāruṇiḥ pitā yōgyaṁ vidyābhājanaṁ manvānastasyōpanayanakālātyayaṁ ca paśyannuvāca hē śvētakētōnurūpaṁ guruṁ kulasya nō gatvā vasa brahmacaryaṁ. na caitadyuktaṁ yadasmatkulīnō hē sōmyānanūcyānadhītya brahmabandhuriva bhavatīti brāhmaṇānbandhūnvyapadiśati na svayaṁ brāhmaṇavṛtta iti .6-1-1.

sa ha dvādaśavarṣa upētya caturva□īnśativarṣaḥ
sarvānvēdānadhītya mahāmanā anūcānamānī stabdha ēyāya
taṁ□ ha pitōvāca śvētakētō yannu sōmyēdaṁ mahāmanā
anūcānamānī stabdhōśyuta tamādēśamaprākṣyaḥ .6-1-2.

tasyātaḥ pravāsōnumīyatē pituḥ. yēna svayaṁ guṇavānsanputraṁ nōpanēṣyati. sa pitrōktaḥ śvētakētur'ha dvādaśavarṣaḥ sannupētyācāryaṁ yāvaccaturvinśativarṣō babhūva tāvatsarvānvēdānścaturōpyadhītya tadarthaṁ ca bud'dhvā mahāmanā mahadgambhīraṁ manō yasyāsamamātmānaman'yairman'yamānam manō yasya sōyaṁ mahāmanāḥ anūcānamān'yanūcānamātmānam man'yata ityēvanśīlō yaḥ sōnūcānamānī stabdhōpraṇatasvabhāva ēyāya gr̥ham. tamēvambhūtaṁ hātmanōnanurūpaśīlaṁ stabdhaṁ māninaṁ putraṁ dr̥ṣṭvā pitōvāca

sad'dharmāvatārācīkīrṣayā. śvētakētō yannvidam mahāmanā anūcānamānī stabdhaścāsi kastētiśayaḥ prāpta upādhyāyāt? utāpi tamādēśamādiśyata ityādēśaḥ kēvalaśāstrācāryōpadēśagamyamityētadyēna vā param brahmādiśyatē sa ādēśastamaprākṣyaḥ prṣṭavānasyācāryam .6-1-2.

**yēnāśrutam śrutam bhavatyamatam matamavijñātam
vijñātamiti katham nu bhagavaḥ sa ādēśō bhavatīti .6-1-3.**

tamādēśam viśinaṣṭi-yēnādēśēna śrutēnāśrutamāpyan'yacchṛtam bhavatyamatam matamatarkitam tarkitam bhavatyavijñātam vijñātamaniścitam niścitam bhavatīti. sarvānapi vēdānadhītya sarvaṁ cān'yadvēdyamadhigamyāpyakṛtārtha ēva bhavati yāvadātmatattvaṁ na jānātītyākhyāyikātōvagamyatē. tadētadadbhutam śrutvāha-katham nvētaḍaprasid'dhaman'yavijñānēnān'yadvijñātam bhavatītyēvaṁ manvānaḥ prcchati katham nu kēna prakārēṇa hē bhagavaḥ sa ādēśō bhavatīti .6-1-3.

**yathā sōmyaikēna mṛtpiṇḍēna sarvaṁ
mṛnmayaṁ vijñātam syādvācārambhaṇam
vikārō nāmadhēyaṁ mṛttikētyēva satyam .6-1-4.**

yathā sa ādēśō bhavati tacchṛṇu hē sōmya. yathā lōka ēkēna mṛtpiṇḍēna ghaṭaśarāvādikāraṇabhūtēna vijñātēna sarvaman'yadvikārajātam mṛnmayaṁ mṛdvikārajātam vijñātam syāt. katham mṛtpiṇḍē kāraṇē vijñātē kāryaman'yadvijñātam syāt. naiṣa dōṣaḥ. kāraṇēnānan'yatvātkāryasya. yanman'yaśēn'yaśminvijñātēn'yanna jñāyata iti. satyamēvaṁ syāt. yadyan'yatkāraṇātkāryaṁ syānna tvēvaman'yatkāraṇātkāryam. katham tar'hīdam lōka idam kāraṇamayasya vikāra iti. śṛṇu.

vācārambhaṇam vāgārambhaṇam vāgāmbanamityētat. kōsau vikārō nāmadhēyaṁ nāmaiva nāmadhēyaṁ svārthē dhēyapratyayaḥ. vāgāmbanamātraṁ nāmaiva kēvalam na vikārō nāma vastvasti paramārthatō mṛttikētyēva tu mṛttikaiva satyam vastvasti .6-1-4.

**yathā sōmyaikēna lōhamāṇinā sarvaṁ lōhamayaṁ
vijñātam syādvācārambhaṇam vikārō
nāmadhēyaṁ lōhamityēva satyam .6-1-5.**

**yathā saumyaikēna lōhamaṇinā suvarṇapiṇḍēna
sarvaman'yadvikārajātaṁ kaṭakamukuṭakēyūrādi vijñātaṁ syāt.
vācārambhaṇamityādi samānam .6-1-5.**

**yathā sōmyaikēna nakhanikṛntanēna sarvaṁ kārṣṇāyasaṁ
vijñātaṁ□syādvācārambhaṇaṁ vikārō nāmadhēyaṁ
kṛṣṇāyasamityēva satyamēvaṁ□sōmya sa ādēśō bhavatīti .6-1-6.**

na vai nūnam bhagavantasta ētadavēdiṣuryad'dhyētadavēdiṣyankathaṁ mē

nāvakṣyanniti bhagavāṁ□stvēva mē tadbravītiviti tathā sōmyēti hōvāca .6-1-7.

yathā saumyaikēna nakhanikṛntanēnōpalakṣitēna kṛṣṇāyasapiṇḍēnētyarthaḥ.
sarvaṁ kārṣṇāyasaṁ kṛṣṇāyasavikārajātaṁ vijñātaṁ syāt. samānaman'yat.
anēkadṛṣṭāntōpādānaṁ dārṣṭāntikānēkabhēdānugamārthaṁ dṛḍhapratītyarthaṁ ca.

ēvaṁ sōmya sa ādēśō yō mayōktō bhavatītyuktavati pitaryāhētarō na vai
nūnam bhagavantaḥ pūjāvantō guravō mama yē ta ētadyadbhavaduktam vastu
nāvēdiṣurna vijñātavantō nūnam. yadyadi hyavēdiṣyan viditavanta ētadvastu
kathaṁ mē guṇavatē bhaktāyānugatāya nāvakṣyannōktavantastēnāhaṁ man'yē na
viditavanta iti. avācyamapi gurōrn'yagbhāvamavādītpunargurukulaṁ prati
prēṣaṇabhayāt. atō bhagavānstvēva mē mahyaṁ tadvastu yēna sarvajñatvaṁ jñātēna
mē syāttadbravītu kathayatvityuktaḥ pitōvāca tathāstu saumyēti .6-1-6,6-1-7.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya prathamah khaṇḍaḥ . 6-1 .

* * * * *

**sadēva sōmyēdamagra āsīdēkamēvādvitīyam.
tad'dhaika āhu-rasadēvēdamagra
āsīdēkamēvādvitīyaṁ tasmādasataḥ sajjāyata .6-2-1.**

sadēva sadityastitāmātraṁ vastu sūkṣmaṁ nirviśēṣaṁ sarvagatamēkaṁ
nirañjanaṁ niravayavaṁ vijñānaṁ yadavagamyatē sarvavēdāntēbhyaḥ.
ēvaśabdōvadhāraṇārthaḥ. kim tadavadhriyata ityāha. idaṁ
jagannāmarūpakriyāvadvikṛtamupalabhyatē yattatsadēvāsīdityāsīcchabdēna
sambadhyatē. kadā sadēvēdamāsīdityuctē. agrē jagataḥ prāgutpattēḥ.

kim nēdānīmidam sadyēnāgra āsīditi viśēṣyatē. na, katham tar'hi viśēṣaṇam. idānīmapīdam sadēva kintu nāmarūpaviśēṣaṇavadidanśabdabud'dhiviṣayaṁ cētīdam ca bhavati. prāgutpattēstvagrē kēvalasacchabdabud'dhimātragamyamēvēti sadēvēdamagra āsīdityavadhāryatē. na hi prāgutpattērnāmavadrūpavadvēdamiti grahītum śakyam vastu suṣuptakāla iva. yathā suṣuptādut'thitaḥ sattvamātramavagacchati suṣuptē sanmātramēva kēvalam vastviti tathā prāgutpattērityabhiprāyaḥ.

yathēdamucyatē lōkē pūrvāhñē ghaṭādi sisṛkṣuṇā kulālēna mṛtṭpiṇḍam prasāritamupalabhya grāmāntaram gatvā pratyāgatōparāhñē tatraiva ghaṭaśarāvādyanēkabhēdabhinnam kāryamupalabhya mṛdēvēdam ghaṭaśarāvādi kēvalam pūrvāhñē āsīditi tathēhāpyucyatē sadēvēdamagra āsīditi. ēkamēvēti. svakāryapatitaman'yannāstītyēkamēvētyucyatē. advitīyamiti. mṛdvatirēkēṇa mṛdō yathān'yadghaṭādyākārēṇa pariṇamayitṛkulālādinimittakāraṇam dṛṣṭam tathā sadvyatirēkēṇa sataḥ sahakārikāraṇam dvitīyam vastvantaram prāptam pratiśidhyatēdvitīyamiti. nāsya dvitīyam vastvantaram vidyata ityadvitīyam.

nanu vaiśēṣikapakṣēpi satsāmānādhikaraṇyam sarvasyōpapadyatē. dravyaguṇādiṣu sacchabdabud'dhyanuvṛttēḥ. saddravyaṁ san'guṇaḥ

satkarmētyādidarśanāt. satyamēvaṁ syādidānīm prāgutpattēstu naivēdam kāryam sadēvāsīdityabhyupagamyatē vaiśēṣikaiḥ prāgutpattēḥ kāryasyāsattvābhyupagamāt. na caikamēva sadadvitīyam prāgutpattēricchanti. tasmādvaiśēṣikaparikalpītatōn'yatkāraṇamidam saducyatē mṛdādidṛṣṭāntēbhyaḥ.

tattatra haitasminprāgutpattērvastunirūpaṇa ēkē vaināśikā āhurvastu nirūpayantōśatsadabhāvamātram prāgutpattēridam jagadēkamēvāgrēdvitīyamāsīditi. sadabhāvamātram hi prāgutpattēstattvam kalpayanti baud'dhāḥ. na tu satpratidvandvi vastvantaramicchanti. yathā saccāsāditi grhyamāṇam yathābhūtam tadviparītam tattvam bhavatīti naiyāyikāḥ. nanu sadabhāvamātram prāgutpattēścēdabhiprētam vaināśikaiḥ katham prāgutpattēridamāsīdasadēkamēvādvitīyam cēti kālasambandhaḥ saṅkhyāsambandhōdvitīyatvam cōcyatē taiḥ. bādham na yuktaṁ tēṣām bhāvābhāvamātramabhyupagacchatām. asattavamātrābhyupagamōpyayukta ēvābhyupaganturanabhyupagamānupapattēḥ. idānīmabhyupagantābhyupagamyatē na prāgutpattēriti cēt. na. prāgutpattēḥ sadabhāvasya pramāṇābhāvāt prāgutpattērasadēvētikalpanānupapattīḥ.

nanu katham vastvākṛtēḥ
śabdārthatvēsadēkamēvādvitīyamitipadārthavākṛtyārthōpapattiḥ ? tadanupapattau
cēdam vākyaṁapramāṇam prasajyētēti cēti. naiṣa dōṣaḥ.
sadgrahaṇanivṛttiparatvādvākyaṁsadityayaṁ tāvacchabdaḥ sadākṛtivācakaḥ.
ēkamēvādvitīyamityētau ca sacchabdēna samānādhikaraṇau. tathēdamāsīditi ca.
tatra naṁ sadvākṛtē prayuktaḥ sadvākṛtyamēvāvalambya sadvākṛtyārthaviṣayāṁ
bud'dhim sadēkamēvādvitīyamidamāsīdityēvanlakṣaṇam tataḥ
sadvākṛtyārthānnivartayatyaśvārūḍha ivāśvālambanōśvam
tadabhimukhaviṣayānnivartayati tadvat. na tu punaḥ sadabhāvamēvābhidhattē. ataḥ
puruṣasya viparītagrahaṇanivṛttyarthaparamidamasadēvetyādi vākyaṁ prayujyātē.
darśayitvā hi viparītagrahaṇam tatō nivartayitum śakyata
ityarthavattvādasadādivākyaṁśrautatvaṁ prāmāṇyam ca sid'dhamityadōṣaḥ.
tasmādasataḥ sarvābhāvarūpātsadvidyamānamajāyata samutpannam.
aḍabhāvaśchāndasaḥ .6-2-1.

kutastu khalu sōmyaivaṁ syāditi hōvāca kathamasataḥ

sajjāyētēti. sattvēva sōmyēdamagra āsīdēkamēvādvitīyam .6-2-2.

tadētadviparītagrahaṇam mahāvaināśīkapakṣam darśayitvā pratiṣēdhati-
kutastu pramāṇātkhalu hē sōmyaivaṁ syādasataḥ sajjāyātētyēvaṁ kutō bhavēna
kutaścitpramāṇādēvaṁ sambhavatītyarthaḥ. yadapi bijōpamardēṅkurō jāyamānō
dṛṣṭōbhāvadēvēti tadapyabhyupagamavirud'dham tēṣām. katham. yē
tāvadbijāvayavā bijasansthānaviśiṣṭāstēṅkurēpyanuvartanta ēva na
tēṣāmupamardōṅkurajanmani. yatpunarbijākārasansthānam
tadbijāvayavavyatirēkēṇa vastubhūtam na vaināśīkairabhyupagamyatē
yadāṅkurajanman'yupamṛdyēta. atha tadastyavayavavyatiriktam vastubhūtam tathā
ca satyabhyupagamavirōdhaḥ. atha sanvṛtyābhyupagatam
bijasansthānarūpamupamṛdyata iti cēt. kēyam sanvṛtirnāma kimasāvabhāva uta
bhāva ? iti. yadyabhāvō dṛṣṭāntābhāvaḥ. atha bhāvastathāpi nābhāvādaṁ
kurōtpattirbijāvayavēbhyō hyaṅkurōtpattiḥ.

avayavā apyupamṛdyanta iti cēt. na. tadavayavēṣu tulyatvāt. yathā
vaināśīkānām bijasansthānarūpōvayavī nāsti tathāvayavā apīti
tēṣāmapyupamardānupapattiḥ. bijāvayavānāmapi
sūkṣmāvayavāstadavayavānāmāpyan'yē sūkṣmatarāvayavā ityēvaṁ
prasaṅgasyānivṛttē sarvatrōpamardānupapattiḥ. sadbud'dhyanuvṛttē
sattvānivṛttiścēti sadvādinām sata ēva sadutpattiḥ sētsyati. na tvasadvādinām

dr̥ṣṭāntōstyasataḥ sadutpattēḥ. mṛtpiṇḍādghaṭōtpattirdṣyatē sadvādinām tadbhāvē bhāvāttadabhāvē cābhāvāt.

yadyabhāvādēva ghaṭa utpadyēta ghaṭārthinā mṛtpiṇḍō nōpādīyēta. abhāvaśabdabud'dhyanuvṛttiśca ghaṭādaḥ prasajyēta. na tvētaḥ sadutpattiḥ. yadapyāhur mṛdbud'dhirghaṭabud'dhērnimittamiti mṛdbud'dhirghaṭabud'dhēḥ kāraṇamucyātē na tu paramārthata ēva mṛdghaṭō vāstīti tadapi mṛdbud'dhirvidyamānā vidyamānāyā ēva ghaṭabud'dhēḥ kāraṇamiti nāsataḥ sadutpattiḥ. mṛdghaṭabud'dhyōrnimittanaimittikatayāñnantaryamātram na tu kāryakāraṇatvamiti cēt. na. bud'dhīnām nairantaryē

gamyamānē vaināśīkānām bahirdṣṭāntābhāvāt. ataḥ kutastu khalu sōmyaivam syāditi hōvāca katham kēna prakārēṇāsataḥ

sajjāyētēti. asataḥ sadutpattau na kaścidapi dr̥ṣṭāntaprakārōstītyabhiprāyaḥ. ēvamasadvā dipakṣamunmathyōpasanharati sattvēva sōmyēdamagra āsīditi svapakṣasid'dhim.

nanu sadvādinōpi sataḥ sadutpadyata iti naiva dr̥ṣṭāntōsti. ghaṭādghaṭāntarōtpattyadarśanāt. satyamēvaṁ na sataḥ sadantaramutpadyatē kim tar'hi sadēva sansthānāntarēṇāvaṭiṣṭhatē. yathā sarpaḥ kuṇḍalī bhavati. yathā ca mṛccūrnapīṇḍaghaṭakapālādiprabhēdaiḥ. yadyēvaṁ sadēva sarvaprakārāvastham katham prāgutpattēridamāsīditi. ucyātē. nanu na śrutam tvayā sadēvētyava dhāraṇamidāśabdavācyasya kāryasya. prāptam tar'hi prāgutpattērasadēvāśīnnēdanśabdavācyamidānīmidaṁ jātamiti. na. sata ēvēdanśabdabud'dhiviṣayatayāvasthānādyathā mṛdēva pīṇḍaghaṭādīśabdabud'dhiviṣayatvēnāvaṭiṣṭhatē tadvat.

nanu yathā mṛdvastvēvaṁ pīṇḍaghaṭādyapi tadvatsadbud'dhēran'yabud'dhiviṣayatvātkāryasya satōn'yadvastvantaram syātkāryajātam yathāśvādgauḥ. na. pīṇḍaghaṭādīnāmitarētaravyabhicārēpi mṛttvāvyabhicārāt. yadyapi ghaṭaḥ pīṇḍam vyabhicarati pīṇḍasca ghaṭam tathāpi pīṇḍaghaṭau mṛttavaṁ na vyabhicaratastasmānmṛnmātram pīṇḍaghaṭau. (vyabhicarati tvaśvaṁ gaurāśvō vā gām.) tasmānmṛdādīsansthānamātram ghaṭādayaḥ. ēvaṁ satsansthānamātramidaṁ sarvamiti yuktaṁ prāgutpattēḥ. sadēvēti. vācārambhaṇamātratvādvikārasansthānamātrasya.

nanu niravayavaṁ sat "niṣkalaṁ niṣkriyaṁ śāntaṁ niravadyaṁ nirañjanaṁ" "divyō hyamūrtaḥ puruṣaḥ sabāhyābhyantarō hyaja" ityādīśrutibhyō niravayavasya

sataḥ katham vikārasansthānamupapadyatē. naiṣa dōṣaḥ. rajjvādyavayavēbhyaḥ
sarpādīsansthanānavadbud'dhiparikalpitēbhyaḥ sadavayavēbyō
vikārasansthānōpapattēḥ. vācārambhaṇam vikārō nāmadhēyam mṛttikētyēva
satyamēvaṁ sadēva satyamiti śrutēḥ. ēkamēvādvitīyam paramārthata
idambud'dhikālēpi .6-2-2.

**tadaikṣata bahu syām prajāyēyēti tattējō'srjata
tattēja aikṣata bahu syām prajāyēyēti tadapō'srjata.
tasmādyatra kvaca śocati svēdatē vā puruṣastējasa
ēva tadadhyāpō jāyantē .6-2-3.**

tatsadaikṣatēkṣām darśanam kṛtavat. ataśca na pradhānam
sāṅkhyaparikalpitaṁ jagatkāraṇam. pradhānasyācētanatvābhyupagamāt. idaṁ tu
saccētanamīkṣitṛtvāt. tatkathamāikṣatētyāha-bahu prabhūtaṁ syām bhavēyam
prajāyēta prakarṣēṇōtpadyēya. yathā mṛdghaṭādyākārēṇa yathā vā rajjavādi
sarpādyākārēṇa bud'dhiparikalpitēna. asadēva tar'hi sarvaṁ yadgrhyatē rajjuriva
sarpādyākārēṇa . na. sata ēva dvaitabhēdēnān'yathāgrhyamāṇatvānnāsattvaṁ
kasyacitkvaciditi brūmaḥ. yathā satōn'yadvastvantaram parikalpya punastasyaiva
prāgutpattēḥ pradhvansāccōrdhvamasattvaṁ bruvatē tārīkā na tathāśmābhiḥ
kadācitkvacidipi satōn'yadabhidhānamabhidhēyam vā vastu parikalpyatē. sadēva tu
sarvamabhidhānamabhidhīyatē ca yadan'yabud'dhyā. yathā rajjurēva sarpabud'dhyā
sarpa ityabhidhīyatē yathā vā piṇḍaghaṭādi mṛdōn'yabud'dhyā
piṇḍaghaṭādīśabdēnābhidhīyatē lōkē. rajjuvivēkadarśinām tu sarpābhidhānabud'dhī
nivartētē yathā ca mṛdvivēkadarśinām ghaṭādīśabdabud'dhī
tadvatsadvivēkadarśināman'yavikāraśabdabud'dhī nivartētē. "yatō vācō nivartantē.
aprāpya manasā sahē" ti "aniruktēnilayana" ityādīśrutibhyaḥ.

ēvamīkṣitvā tattējō'srjata tējāḥ sṛṣṭavat. nanu tasmādvā ētasmādātmana ākāśaḥ
sambhūta iti śrutyantara ākāśādvāyustatastṛtīyam tējāḥ śrutamiha tu katha
prāthamyēna tasmādēva tējāḥ sṛjyatē tata ēva cākāśamiti virud'dham. naiṣa dōṣaḥ.
ākāśavāyusargānantaram tatsattējō'srjati kalpanōpapattēḥ. atha vāvivakṣita iha
sṛṣṭikramāḥ satkāryamidaṁ sarvamataḥ sadēkamēvādvitīyamityētadvivakṣitam.
mṛdādīdṛṣṭāntāt. athavā trivṛtkaraṇasya vivakṣitatvāt tējōbannānāmēva sṛṣṭimācaṣṭē.
tēja iti prasid'dham lōkē dagdhṛ pakṛ prakāśakam rōhitam cēti. tatsatsṛṣṭam tēja
aikṣata tējōrūpasansthitam sadaikṣatētyarthaḥ. bahu syām prajāyēyēti pūrvavat.
tadapō'srjata. āpō dravāḥ snigdhaḥ syandin'yaḥ śuklāścēti prasid'dhā lōkē.

yasmāttējasah kāryabhūtā āpastasmādyatra kvaca dēśē kālē vā śōcati santapyatē svēdatē prasvidyātē vā puruṣastējasa ēva tattadāpōdhijāyantē .6-2-3.

**tā āpa aikṣanta bahvayaḥ syāma prajāyēmahīti tā
annamasrjanta tasmādyatra kva ca varṣati
tadēva bhūyiṣṭhamannaṁ bhavatyadbhya ēva
tadadhyannādyam jāyatē .6-2-4.**

tā āpa aikṣanta pūrvavadēvābākārasansthitam sadaikṣatētyarthaḥ. bahvayaḥ prabhūtāḥ syāma bhavēma prajāyēmahī utpadyēmahōti. tā annamasrjanta pṛthivīlakṣaṇam. pāṛthivam hyannaṁ yasmādapkāryamannaṁ tasmādyatra kva ca varṣati dēśē tattatraiva bhūyiṣṭham prabhūtamannaṁ bhavati. atōdbhya ēva tadannādyamadhi jāyatē. tā annamasrjantēti pṛthivyuktā pūrvamiha tu dṛṣṭāntēnnaṁ ca tadādyam cēti viśēṣaṇādvṛhiyavādyā ucyantē. annam ca guru sthiram dhāraṇam kṛṣṇam ca rūpataḥ prasid'dham. nanu tējaḥ prabhṛtiṣvīkṣaṇam na gamyatē hinsādipratiṣēdhābhāvātrāsādikāryānupalambhācca tatra katham tattēja aikṣatētyādi. nēṣa dōṣaḥ. īkṣitṛkāraṇapariṇāmātvāttējaḥ prabhṛtīnām sata ivēkṣiturniyatakramaviśiṣṭakāryōtpādakatvāt tējaḥ prabhṛtīkṣata ivēkṣata ityucyatē bhūtam.

nanu satōpyupacaritamēvēkṣitṛtvam. na. sadīkṣaṇasya kēvalaśabdagamyatvānna śākyamupacaritam kalpayitum. tējaḥ prabhṛtīnām tvanumīyatē mukhyēkṣaṇābhāva iti yuktamupacaritam kalpayitum. nanu satōpi mṛdvatkāraṇatvādacētanatvam śākyamanumātum. ataḥ pradhānasyaivācētanasya sataścētanārthatvānniyatakālakramaviśiṣṭakāryōtpādakatvāccaikṣatēvaikṣatēti śākyamanumātumupacaritamēvēkṣaṇam. dṛṣṭaśca lōkēcētanē cētanavadupacāraḥ. yathā kūlam pīpatiṣatīti tadvatsatōpi syāt. na. tatsatyam sa ātmēti tasminnātmōpadēśāt. ātmōpadēśōpyupacarita iti cēdyathā mamātmā bhadrasēna iti ātmanaḥ sarvārthakāriṇyanātman'yātmōpacārastadvat. na. sadasmīti satsatyābhisandhasya "tasya tāvadēva cīrami" ti mōkṣōpadēśāt.

sōpyupacāra iti cēt. pradhānātmābhisandhasya mōkṣasāmīpyam vartata iti mōkṣōpadēśōpyupacarita ēva. yathā lōkē grāmam gantum prasthitaḥ prāptavānaḥ grāmamiti brūyāt tvarāpēkṣayā tadvat. na. yēna vijñātēnāvijñātam vijñātam bhavatītyupakramāt. satyēkasminvijñātē sarvam vijñātam bhavati tadanān'yatvātsarvasyādvitīyavacanācca. na cān'yadvijñātavyamavaśiṣṭam śrāvitam

śrutyānumēyam vā liṅgatōṣṭi yēna mōkṣōpadēśa upacaritaḥ syāt. sarvasya ca prapāṭhakārthasyōpacaritatvaparikalpanāyām vr̥thā śramaḥ parikalpayituḥ syātpuruṣārthasāadhanavijñānasya tarkēṇaivādhigatatvāttasya. tasmādvēdapramāṇyāna śrutārthaparityāgaḥ. ataścētanāvatkāraṇam jagata iti sid'dham .6-2-4.

iticchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya dvitīyaḥ khaṇḍaḥ .6-2.

* * * * *

tēṣām khalvēṣām bhūtānām trīṇyēva bījāni

bhavantyāṇḍajam jīvajamudbhijjamiti .6-3-1.

tēṣām jīvāviṣṭānām khalvēṣām pakṣyādīnām bhūtānāmēṣāmiti pratyakṣanirdēśāna tu tējaḥprabhṛtīnām tēṣām trivṛtkaraṇasya vakṣyamāṇatvādasati trivṛtkaraṇē pratyakṣanirdēśānupapattiḥ. dēvatāśabdaprayōgācca tējaḥ prabhṛtiṣvimāstisrō dēvatā iti. tasmāttēṣām bhūtānām pakṣipaśusthāvarādīnām trīṇyēva nātiriktāni bījāni kāraṇāni bhavanti. kāni tānītyucyantē. āṇḍajamaṇḍājījātamaṇḍajamaṇḍajamēvāṇḍajam pakṣyādi. pakṣisarpādibhyō hi pakṣisarpādayō jāyamānā dṛśyantē. tēna pakṣi pakṣiṇām bījām sarpāḥ sarpāṇām tathān'yadapyāṇḍājījātām tajjātīyānām bījamityarthaḥ.

nanvaṇḍājījātamaṇḍajamucyateṭōṇḍamēva bījamiti yuktaṁ kathamaṇḍajam bījamucyatē. satyamēvaṁ syādyadi tvadicchātāntrā śrutīḥ syātsvatantrā tu śrutiryata āhāṇḍajādyēva bījam nāṇḍādīti. dṛśyatē cāṇḍajādyabhāvē tajjātīyasantatyabhāvō nāṇḍādyabhāvē. atōṇḍajādīn'yēva bījān'yaṇḍajādīnām. tathā jīvājījātām jīvajam jarāyujamityētatpuruṣapaśvādi. udbhijjamudbhinnattītyudbhittsthāvaram tatō jātamudbhijjam dhānā vōdbhattatō jāyata ityudbhijjam sthāvarabījam sthāvarāṇām bījamityarthaḥ. svēdajasanśōkajayōraṇḍajōdbhijjayōrēva yathāsambhavamantarbhāvaḥ. evaṁ hyavadhāraṇam trīṇyēva bījānītyupapannam bhavati .6-3-1.

sēyam dēvataikṣata hantāhamimāstisrō dēvatā anēna

jīvēnātmanānupraviśya nāmarūpē vyākaravāṇīti .6-3-2.

sēyaṃ prakṛtā sadākhyā tējōbannayōnirdēvatōktaikṣatēkṣitavatī yathāpūrvam bahu syāmiti. tadēva bahubhavanam prayōjanam nādyāpi nirvṛttamityata īkṣām punaḥ kṛtavatī bahubhavanamēva prayōjanamurārikṛtya. katham. hantēdānīmahamimā yathōktāstēja ādyāstirō dēvatā, anēna jīvēnēti, svabud'dhistham pūrvasṛṣṭyanubhūtaprāṇadhāraṇamātmānamēva smarantyāhānēna jīvēnātmanēti. prāṇadhāraṇakartrātmanēti vacanātsvātmanō'vyatiriktēna caitan'yasvarūpatayā'vīśiṣṭēnētyētaddarśayati. anupraviśya, tējōbannabhūtamātrāsansargēna labdhaviśēṣavijñānā satī, nāma ca rūpam ca nāmarūpē vyākaraṇāṇi viśpaṣṭamākaravā "ṇyasaunāmāyamidanrūpa" iti vyākuryāmityarthaḥ.

nanu na yuktamidamasansāriṇyāḥ sarvajñāyā dēvatāyā bud'dhipūrvakamanēkaśatasahasrānarthāśrayam dēhamanupraviśya duḥkhamanubhaviśyāmīti saṅkalpanamanupravēśāśca svātantryē satī. satyamēvaṃ na yuktam syādyadi svēnaivāvīkṛtēna rūpēṇānupraviśēyaṃ duḥkhamanubhavēyamiti ca saṅkalpitavatī na tvēvam. katham tar'hi. anēna jīvēnātmanānupraviśyēti vacanāt. jīvō hi nāma dēvatāyā ābhāsamātram. bud'dhyādibhūtamātrāsansargajanita ādarśa iva praviṣṭaḥ puruṣapratibimbō jalādiśviva ca sūryādīnām. acintyānantaśaktimatyā dēvatāyā bud'dhyādisambandhaścaitan'yābhāsō dēvatāsvarūpavivēkāgrahaṇanimittaḥ sukhī duḥkhī mūḍha ityādyanēkavikalpapratyayahētuḥ. chāyāmātrēna jīvarūpēṇānupraviṣṭatvāddēvatā na daihikaiḥ svataḥ sukha duḥkhādibhiḥ sambadhyatē. yathā puruṣādityādaya ādarśōdakādiṣu cchāyāmātrēṇānupraviṣṭā ādarśōdakādidoṣainam sambadhyantē tadvaddēvatāpi. “sūryō yathā sarvalōkasya cakṣurna lipyatē cākṣuṣairbāhyadoṣaiḥ. ēkastathā sarvabhūtāntarātmā na lipyatē lōkaduḥkhēna bāhyaḥ . "ākāśavatsarvagataśca nityaḥ" iti hi kāṭhakē . “dhyāyatīva lēlāyatīva” iti ca vājasaneyakē.

nanu cchāyāmātraścējīvō mṛgaiva prāptastayā paralōkēhalōkādi ca tasya. naiṣa dōṣaḥ. sadātmanā satyatvābhyupagamāt. sarvaṃ ca nāmarūpādi sadātmanaiva satyam vikārajātam svatastvanṛtamēva. vācārambhaṇa vikārō nāmadhēyamityukkatvāt. tathā jīvō'pīti. yakṣānurūpō hi baliriti n'yāyaprasid'dhiḥ. ataḥ sadātmanā sarvavyavahārāṇām sarvavikārāṇām ca satyatvam satō'n'yatvēnānṛtatvamiti na kaściddōṣastārīkairihānuvaktum śakyaḥ. yathētarētaravirud'dhadvaitavādāḥ svabud'dhivikalpamātrā atattvaniṣṭhā iti śakyam vaktum .6-3-2.

**tāsām trivṛtaṁ trivṛtamēkaikām karavāṇīti
sēyaṁ dēvatēmāstisrō dēvatā anēnaiva
jīvēnātmanānupraviśya nāmarūpē vyākarōt .6-3-3.**

saivam tistrō dēvatā anupraviśya svātmāvasthē bijabhūtē avyākṛtē nāmarūpē vyākaravāṇītikṣitvā tāsām ca tistrṇām dēvatānāmēkaikām trivṛtaṁ trivṛtaṁ karavāṇi. ēkaikasyāsrivṛtkaraṇa ēkaikasyāḥ prādhān'yaṁ dvayōrdvayōrguṇabhāvōṇthathā hi rajjavā ivaikamēva trivṛtkaraṇaṁ syāt na tu tistrṇām pṛthakpṛthaktrivṛtkaraṇamiti. ēvaṁ hi tējōbannānām pṛthānnāmapratyayalābhaḥ syāttēja idamimā āpōṇnamidamiti ca. sati ca pṛthānnāmapratyayalābhē dēvatānām samyagvyavahārasya prasid'dhiḥ prayōjanaṁ syāt. ēvamīkṣitvā sēyaṁ dēvatēmāstisrō dēvatā anēnaiva yathōktēnaiva jīvēna sūryabimbavadantaḥ praviśya vairājaṁ piṇḍaṁ prathamam dēvādīnām ca piṇḍānanupraviśya yathāsaṅkalpamēva nāmarūpē vyākarōdasaunāmāyamidanrūpa iti .6-3-3.

**tāsām trivṛtaṁ trivṛtamēkaikāmakarōdyathā
tu khalu sōmyēmāstisrō dēvatāsrivṛttrivṛdēkaikā
bhavati tanmē vijānīhīti .6-3-4.**

tāsām ca dēvatānām guṇapradhānabhāvēna trivṛtaṁ trivṛtamēkaikāmakarōtkṛtavatī dēvatā. tiṣṭhatu tāvaddēvatādipiṇḍānām nāmarūpābhyām vyākṛtānām tējōbannamayatvēna tridhātvaṁ, yathā tu khalu bahurimāḥ piṇḍēbhyastisrō dēvatāsrivṛttrivṛdēkaikā bhavati tanmē mama nigadatō vijānīhi viṣṭaspaṁavadhārayōdāharaṇataḥ .6-3-4.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya tṛtīyaḥ khaṇḍaḥ .6-3.

* * * * *

**yadagnē rōhitam̐ rūpaṁ tējasastadrūpaṁ
yacchuklaṁ tadapām yatkr̥ṣṇaṁ tadannasyāpāgā-
dagnēragnitvaṁ vācārambhaṇaṁ vikārō
nāmadhēyaṁ trīṇi rūpāṇītyēva satyam .6-4-1.**

yattaddēvatānām trivṛtkaraṇamuktaṁ tasyaivōdāharaṇamucyātē. udāharaṇam nāmaikadēśaprasid'dhyarthamudāhriyata iti. tadētatāha - yadagnēsrivṛtkṛtānām, yatkr̥ṣṇam tasyaivāgnē rūpaṁ tadannasya pṛthivyā atrivṛtkṛtāyā iti vid'dhi. tatraivam sata rūpatrayavyatirēkēṇāgniriti yanman'yasē tvaṁ tasyāgnēragnitvamidānīmapāgādapagatam.

prāgrūpatrayavivēkavijñānādyāgnibud'dhirāsittē sāgnibud'dhirapagatāgniśabdaścētyarthaḥ. yathādṛṣyamānaraktōpadhānasanyuktaḥ sphatikō gr̥hyamāṇaḥ padmarāgō'yamitiśabdabud'dhyōḥ prayōjakō bhavati prāgupadhānasphatikayōrvivēkavijñānē tu padmarāgaśabdabud'dhī nivartētē tadvivēkavijñātustadvat. nanu kimatra bud'dhiśabdakalpanayā kriyatē prāgrūpatrayavivēkakaraṇādagnirēvāsīttadagnēragnitvam rōhitādirūpavivēkakaraṇādapāgāditi yuktaṁ yathā tantvapakarṣaṇē paṭābhāvaḥ. naivam, bud'dhiśabdamātramēva hyagniriyata āha vācārambhaṇamagnirnāma vikārō nāmadhēya nāmamātramityarthaḥ. atōgnibud'dharapi mṛṣaiva. kim tar'hi tatra satyaṁ trīṇi rūpāṇītyēva satyaṁ nānumātramapi rūpatrayavyatirēkēṇa satyamastītyavadhāraṇārthaḥ .6-4-1.

**yadādityasya rōhitaṁ □ rūpaṁ tējasastadrūpaṁ
yacchuklaṁ tadapāṁ yatkr̥ṣṇam tadannasyāpāgā-
dādityādādityatvaṁ vācārambhaṇam vikārō
nāmadhēyaṁ trīṇi rūpāṇītyēva satyam .6-4-2.**

**yaccandramasō rōhitaṁ □ rūpaṁ tējasastadrūpaṁ
yacchuklaṁ tadapāṁ yatkr̥ṣṇam tadannasyā-
āgāccandrāccandratvaṁ vācārambhaṇam vikārō
nāmadhēyaṁ trīṇi rūpāṇītyēva satyam .6-4-3.**

**yadvidyutō rōhitaṁ □ rūpaṁ tējasastadrūpaṁ
yacchuklaṁ tadapāṁ yatkr̥ṣṇam tadannasyāpāgā-
dvidyutō vidyuttvaṁ vācārambhaṇam vikārō
nāmadhēyaṁ trīṇi rūpāṇītyēva satyam .6-4-4.**

tathā yadādityasya yaccandramasō yadvidyuta ityādi samānam. nanu yathā nu khalu sōmyēmāstirō dēvatāsrivṛttirvṛdēkaikā bhavati tanmē vijānīhityuktvā tējasa ēva caturbhirapyudāharaṇairagn'yādibhisrivṛtkaraṇam darśitaṁ nābannayōrudāharaṇam darśitaṁ trivṛtkaraṇē. naiṣa dōṣaḥ. abannaviṣayāṇyapyudāharaṇān'yēvamēva ca draṣṭavyānīti man'yatē śrutiḥ. tējasa

udāharaṇamupalakṣaṇārtham. rūpavattvātsapaṣṭārthatvōpapattēśca.
gandharasayōranudāharaṇam trayāṇāmasambhavāt. na hi gandharasau tējasi staḥ.
sparsāśabdayōranudāharaṇam vibhāgēna darśayitumaśakyatvāt.

yadi sarvaṃ jagattrivṛtkṛtamityagn'yādivattriṇi rūpāṇītyēva
satyamagnēragnitvavadapāgājjagatō jagattvam. tathānnasyāpyapsuṅgatvādāpa
ityēva satyaṃ vācārambhaṇamātramannam. tathāpāmapi
tējaḥsuṅgatvādvācārambhaṇatvaṃ tēja ityēva satyam. tējasōpi
sacchuṅgatvādvācārambhaṇatvaṃ sadityēva satyamityeṣōrthō vivakṣitaḥ. nanu
vāyvantarikṣē tvatrivṛtkṛtē tējaḥ prabhṛtiṣvanantarbhūtattvādavaśiṣyētē. ēvaṃ
gandharasaśabdasparśāścāvaśiṣṭā iti kathaṃ satā vijñātēna sarvaman'yadvijñātāṃ
bhavēttadvijñānē vā prakārāntaraṃ vācyam. naiṣa dōṣaḥ. rūpavaddravyē sarvasya
darśanāt. tējasi tāvadrūpavati śabdasparśayōrapyulabhbhādvāyvantarikṣayōstatra
sparsāśabdaguṇavatōḥ sadbhāvōnumīyatē. tathābannayō rūpavatō

rasagandhāntabhāva iti. rūpavatāṃ trayāṇāṃ tējōbannānāṃ
trivṛtkaraṇapradaśanēna sarvaṃ tadantarbhūtaṃ sadvikāratvāt rūpatrayavat
vijñātāṃ man'yatē śrutiḥ. na hi mūrtaṃ rūpavaddravyaṃ pratyākhyāya
vāyvakāśayōstadguṇayōrgandharasayōrvā grahaṇamasti. athavā rūpavatāmapi
trivṛtkaraṇaṃ pradaśanārthameva man'yatē śrutiḥ. yathā tu trivṛtkṛtē triṇi
rūpāṇītyēva satyaṃ tathā pañcikaraṇēpi samānō n'yāya ityataḥ sarvasya
sadvikāratvātsatā vijñātēna sarvamidam vijñātāṃ syātsadēkamēvādvitīyaṃ
satyamiti sid'dhamēva bhavati. tadēkasminsati vijñātē sarvamidam vijñātāṃ
bhavatīti sūktam .6-4-2, 6-4-3, 6-4-4.

**ētaḍ'dha sma vai tadvidvāṃ sa āhuḥ pūrvē
mahāśālā mahāśrōtriya na nō'dya
kaścanāśrutamamatamavijñātāmudāhariṣyatīti
hyēbhyō vidāñcakruḥ .6-4-5.**

ētaḍvidvānsō veditavantāḥ pūrvētīkrāntā mahāśālā mahāśrōṇiyā āhur'ha sma
vai kila. kimuktavanta ityāhana nōsmākaṃ kulēdyēdānīm yathōktavijñānavatāṃ
kaśna kaścidapyaśrutamamatamavijñātāmudāhariṣyati nōdāhariṣyati sarvaṃ
vijñātāmēvāsmatkulīnānāṃ sadvijñānavattvādityābhiprāyaḥ. tē punaḥ kathaṃ
sarvaṃ vijñātavanta ityāha-ēbhyasribhyō rōhitādirūpēbhyasrivṛtkṛtēbhyō
vijñātēbhyāḥ sarvamāpyan'yacchiṣṭamēvamēvēti vidāñcakrurvijñātavantō
yasmāttasmātsarvajñā ēva sadvijñānāṭta āsurityarthaḥ. athavaibhyō

vidāñcakrurityagn'yādibhyō
sarvaman'yadvidāñcakrurityētat .6-4-5.

dr̥ṣṭāntēbhyō

vijñātēbhyaḥ

**yadu rōhitamivābhūdti tējasastadrūpamiti
tadvidāñcakruryaduśuklamivābhūdityapāṁ□rūpamiti
tadvidāñcakruryadukṛṣṇamivābhūdityannasya rūpamiti
tadvidāñcakruḥ .6-4-6.**

**yajvavijñātamivābhūdityētāsāmēva dēvatānām□
samāsa iti tadvidāñcakruryathā nu khalu
sōmyēmāstisrō dēvatāḥ puruṣam prāpya
trivṛttrivṛdēkaikā bhavati tanmē vijānīhīti .6-4-7.**

katham. yadan'yadrūpēṇa sandihyamānē kapōtādirūpē rōhitamiva yadgr̥hyamāṇamabhūttēṣām pūrvēṣām brahmaavidām tattējasō rūpamiti vidāñcakruḥ tathā yacchuklamivābhūdgr̥hyamāṇam tadāpām rūpam yatkr̥ṣṇamiva gr̥hyamāṇam tadannasyēti vidāñcakrurēvamēvātyantadurlakṣyam yadu apyavijñātamiva viśēṣatōgr̥hyamāṇamabhūttadapyētāsāmēva tisṛṇām dēvatānām samāsaḥ samudāya iti vidāñcakruḥ. ēvaṁ tāvadbāhyam vastvagn'yādivavijñātam tathēdānīm yathā nu khalu hē sōmyēmā yathōktāstisrō dēvatāḥ puraṣam śiraḥpāmyādīlakṣaṇam kāryakāraṇasaṅghātam prāpya puruṣēṇōpayujyamānāsrivṛttrivṛdēkaikā bhavati tanmē vijānīhi nigadata ityuktvāha .6-4-6, 6-4-7.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya caturthaḥ khaṇḍaḥ .6-4.

* * * * *

**annamaśitam trēdhā vidhīyatē tasya
yaḥsthaviṣṭhō dhātustatpurīṣam bhavati yō
madhyamastanmām□sanyōñiṣṭhastanmanah .6-5-1.**

annamaśitam bhuktaṁ trēdhā vidhīyatē jāṭharēmāgninā pacyamānam tridhā vibhajyatē. katham, tasyānnasya tridhā vidhīyamānasya yaḥ sthaviṣṭhaḥ sthūlatamō dhātuḥ sthūlatamam vastu vibhaktasya sthūlōmśastatpurīṣam bhavati. yō madhyamōmśō dhāturannasya tadrasādīkramēṇa pariṇamya mānsam bhavati

yōṇiṣṭhōṇutamō dhātuḥ sa ūrdhvaṁ hṛdayaṁ prāpya sūkṣmāsu hitākhyāsu nāḍīpvanupravisya vāgādikaraṇasaṅghātasya sthitimutpādayanmanō bhavati manōrūpēṇa vipariṇamanmanasa upacayaṁ karōti. tataścānnōpacitatvānmanasō bhautikatvamēva na vaiśeṣikatantrōktalakṣaṇaṁ nityaṁ niravayaṁ cēti gr̥hyatē. yadapi manōśya daivaṁ cakṣuriti vakṣyati tadapi na nityatvāpēkṣayā kim tar'hi

sūkṣmavyavahitaviprakṣṭādisarvēndriyaviṣayavyāpakatvāpēkṣayā.
yaccān'yēndriyaviṣayāpēkṣayā nityatvaṁ tadapyāpēkṣikamēvēti

vakṣyāmaḥ. sadēkamēvādvitīyamiti śrutēḥ .6-5-1.

**āpaḥ pītāsrēdhā vidhīyantē tāsām
yaḥ sthaviṣṭhō dhātustanmūtraṁ bhavati yō
madhyamastallōhitaṁ yōṇiṣṭhaḥ sa prāṇaḥ .6-5-2.**

tathāpaḥ pītāsrēdhā vidhīyantē tāsām yaḥ sthaviṣṭhō dhātustanmūtraṁ bhavati. yō madhyamastallōhitaṁ bhavati. yōṇiṣṭhaḥ sa prāṇō bhavati. vakṣyati hyāpōmayāḥ prāṇō na pibatō vicchētsyata iti .6-5-2.

**śtējōṣitaṁ trēdhā vidhīyatē tasya vaḥ sthaviṣṭhō dhātustadasthi
bhavati yō madhyamaḥsa majjā yōṇiṣṭhaḥ sā vāk .6-5-3.**

tathā tējōṣitaṁ tailaghṛtādi bhakṣitaṁ trēdhā vidhīyatē tasya vaḥ sthaviṣṭhō dhātustadasthi bhavati. yō madhyamaḥsa majjāsthīyāntargataḥ snēhaḥ. yōṇiṣṭhaḥ sā vāk. tailaghṛtādi bhakṣaṇād'dhi vāgviśadā bhāṣaṇē samarthā bhavatīti prasid'dham lōkē .6-5-3.

**annamayāṁ□ hi sōmya mana apōmayāḥ
prāṇastējōmayī vāgiti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-5-4.**

yata ēvamannamayāṁ hi sōmya mana āpōmayāḥ prāṇastējōmayī vāk. nanu kēvalānnabhakṣiṇa ākhuprabhṛtayō vāgminaḥ prāṇavantaśca tathā'mātrabhakṣyāḥ sāmudrā mīnamakaraprabhṛtayō manasvinō vāggminaśca tathā snēhapānāmapī prāṇavattvaṁ cānumēyaṁ yadi santi tatra kathamannamayāṁ hi sōmya mana ityādyucyatē. naiṣa dōṣaḥ. sarvasya trivṛtkṛtatvātsarvatra sarvōpapattēḥ. na

hyatrivr̥tkṛtamannamaśnāti kaścīdāpō vātrivr̥tkṛtāḥ pīyantē tējō vātrivr̥tkṛtamaśnāti
kaścidityannādānāmākhuprabhṛtīnām vāggmitvaṁ prāṇavattvaṁ
cētyādyavirud'dham. ityēvaṁ pratyāyitaḥ śvėkēturāha-bhūya ēva punarēva mā māṁ
bhagavānannamayam hi sōmya mana ityādi vijñāpayatu dṛṣṭāntēnāvagamayu
nādyāpi mamāsminnarthē samyañīnaścayō jātaḥ. yasmāttējōvannamayatvėnāviśiṣṭē
dēha ēkasminnupayujyamānān'yannāpsnēhajātān'yañiṣṭhadhāturūpēṇa
manahprāṇavāca upacinvanti svajātyanatīkramēṇēti durvijñēyamityabhiprāyōtō
bhūya ēvētyādyāha. tamēvamuktavantam tathāstu sōmyēti hōvāca pitā śṛṇvatra
dṛṣṭāntam yathaitadupapadyatē yatpṛcchasi .6-5-4.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya pañcamah khaṇḍah .6-5.

* * * * *

dadhnaḥ sōmya mathyamānasya yōñimā

sa ūrdhvaḥ samudīpati tatsarpīrbhavati .6-6-1.

dadhnaḥ sōmya mathyamānasya yōñimāṇubhāvaḥ sa ūrdhvaḥ samudīṣati
sambhūyōrdhvaṁ navaṇūtabhāvēna gacchati tatsarpīrbhavati .6-6-1.

ēvamēva khalu sōmyānnasyāśyamānasya yōñimā sa

ūrdhvaḥ samudīpati tanmanō bhavati .6-6-2.

yathāyam dṛṣṭānta ēvamēva khalu sōmyānnasyaudanādēraśyamānasya
bhujyamānasyōdaryēmāgninā vāyusahitēta khajēnēva mathyamānasya yōñimā sa
ūrdhvaḥ samudīṣati tanmanō bhavati manōvayavaiḥ saha sambhūya mana
upacinōtītyētat .6-6-2.

apāṁ□sōmya pīyamānānām yōñimā sa ūrdhvaḥ

samudīṣati sa prāṇō bhavati .6-6-3.

tathāpāṁ sōmya pīyamānānām yōñimā sa ūrdhvaḥ samudīṣati sa prāṇō
bhavatīti.6-6-3.

tējasah sōmyāśyamānasya yōṇimā sa ūrdhvaḥ

samudīpati sā vāgbhavati .6-6-4.

ēvamēva khalu sōmya tējasōśyamānasya yōṇimā sa ūrdhvaḥ samudīṣati sā vāgbhavati .6-6-4.

**annamayam hi sōmya mana āpōmayah
prāṇastējōmayī vāgiti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-6-5.**

annamayam hi sōmya mana āpōmayah prāṇastējōmayī vāgiti yuktamēva mayōktamityamiprāyaḥ. atōptējasōrastvētatsarvamēvam. manastvannamayamityatra naikāntēna mama niścayō jātoṭo bhūya ēva mā bhagavānmanasōnnamayatvam dṛṣṭāntēna vijñāpayatviti. tathā sōmyēti hōvāca pitā .6-6-5.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya ṣaṣṭhaḥ khaṇḍaḥ

* * * * *

ṣōḍaśakalah sōmya puruṣah pañcadaśāhāni māśīḥ kāmamapaḥ

pibāpōmayah prāmō napibatō vicchētsyata iti .6-7-1.

annasya bhuktasya yōṇiṣṭhō dhātuḥ sa manasi śaktimadhāt sānnōpacitā manasaḥ śaktiḥ ṣōḍaśadhā pravibhajya puruṣasya kalātvēna nirdidikṣitā. tayā manasyannōpacitayā śaktyā ṣōḍaśadhā pravibhaktayā sanyuktastadvānkāryakaraṇasaṅghātalakṣaṇō jīvaviśiṣṭaḥ piṇḍaḥ puruṣah ṣōḍaśakala ucyatē yasyām satyām draṣṭā śrōtā mantā bōd'dhā kartā vijñātā sarvakriyāsamarthaḥ puruṣō bhavati hīyamānāyām ca yasyām sāmartyahāniḥ. vakṣyati "cāthānnasyāyī draṣṭē" tyādi. sarvasya kāryakaraṇasya sāmartyam manahkṛtamēva. mānasēna hi balēna sampannā balinō dṛṣyantē lōkē, dhyānāhārāśca kēcidannasya sarvātmakatvāt. atōnnakṛtam mānasam vīryam ṣōḍaśa kalā yasya puruṣasya sōyam ṣōḍaśakalah puruṣah ētaccētpratyakṣīkartumicchasi pañcadaśasaṅkhyākān'yahāni māśīraśanam mā kārṣīḥ. kāmamicchātōpaḥ piba yasmānnapibatōpastē prāṇō vicchētsyatē vicchēdamāpatsyatē

yasmādāpōmayōbvikāraḥ prāṇa ityavōcāma. na hi kāryam
svakāraṇōpaṣṭambhamantarēṇāvibhrāṣamānam sthātumutsahatē .6-7-1.

**sa ha pañcadaśāhāni nāśātha hainamupasasāda kim
bravīmi bhō ityṛcaḥ sōmya yajūṁ śi sāmānīti sa
hōvāca na vai mā pratibhānti bhō iti .6-7-2.**

sa haivam śrutvā manasōnnamayatvam
pratyakṣīkartummicchanpañcadaśāhāni nāśāsanam na kṛtavān. atha ṣōḍaśēhani
hainam pitaramupasasādōpagatavānupagamya cōvāca kim bravīmi bhō iti. itara āha
ṛcaḥ sōmya yajūṁ śi sāmān'yadhīṣvēti. ēvamuktaḥ pitrāha-na vai mā māmṛgādīni
mama manasi na dṛśyanta ityarthō hē bhō bhagavanniti .6-7-2.

taṁ hōvāca yathā sōmya mahatōbhyāhitasyaikōṅgāraḥ khadyōtamātraḥ
pariśiṣṭaḥ

**syāttēna tatōpi na bahu dahēdēvaṁ sōmya
tē ṣōḍaśānām kalānāmekā kalā'īśiṣṭā syāttayaitar'hi
vēdānnānubhavyasānātha mē vijñāsyasīti .6-7-3.**

ēvamuktavantam pitāha-śṛṇu tatra kāraṇam yēna tē tān'yṛgādīni na
pratibhāntīti (taṁ hōvāca) yathā lōkē hē sōmya mahatō
mahatparimāṇasyābhyāhitasyōpacitasyēndhanairagnērēkōṅgāraḥ
khadyōtaparimāṇaḥ śāntasya pariśiṣṭō'vaśiṣṭaḥ syādbhavēttēnōṅgārēṇa tatōpi
tatparimāṇādīṣadapi na bahu dahēdēvamēva khalu sōmya tē tavānnōpacitānām
ṣōḍaśānām kalānāmekā kalā'vayavō'īśiṣṭā'vaśiṣṭā na bahu dahēdēvamēva khalu
sōmya tē tavānnōpacitānām ṣōḍaśānām kalānāmekā kalā'vayavō'īśiṣṭā syāttayā tvaṁ
khadyōtamātrāṅgāratulyayaitar'hīdānīm vēdānnānubhavyasi na pratipadyasē, śrutvā
ca mē mama vācamathāśēṣam vijñāsyasyasāna bhuṅkṣva tāvat .6-7-3.

sa hāśātha hainamupasasāda taṁ ha yatkiṅca

papraccha sarvaṁ ha pratipēdē .6-7-4.

sa ha tathaivāśa bhuktavānathānantaram hainam pitaram śuśrūṣurupasasāda
taṁ hōpagatam putram yatkiṅcargādiṣu papraccha grantharūpamarthajātam vā pitā
sa śvētakētuḥ sarvaṁ ha tatpratipēdē ṛgādyarthatō granthataśca . 6-7-4.

taṁ□hōvāca yathā sōmya mahatōbhyāhitasyaikamaṅgāraṁ khadyōtamātraṁ
pariśiṣṭaṁ taṁ tṛṇairupasamādhāya prājvalayēttēna tatōpi bahu dahēt .6-7-5.

taṁ hōvāca punaḥ pitā yathā sōmya mahatōbhyāhitāsyētyādi samānamēkamaṅ
gāraṁ śāntasyāgnēḥ khadyōtamātraṁ pariśiṣṭaṁ taṁ tṛṇaiścūrṇaiścōpasamādhāya
prājvalayēdvardhayēt. tēnēd'dhēnāṅgārēṇa tatōpi pūrvaparimāṇādbahu dahēt .6-7-5.

**ēvaṁ□ sōmya tē ṣoḍaśānām kalānāmēkā
kalātiśiṣṭābhūtsānnēnōpa-samāhitā prājvālī tayaitar'hi
vēdānanubhavyannamayam□ hi sōmya manaāpōmayah
prāṇastējōmayī vāgiti tad'dhāsyā vijajñāviti vijajñāviti .6-7-6.**

ēvaṁ sōmya tē ṣoḍaśānāmannakalānām sāmārthyarūpāṇāmēkā
kalātiśiṣṭābhūdatiśiṣṭāsitpañcadaśāhān'yabhuktavata ēkaikēnāhnaikaikā kalā
candramasa ivāparapakṣē kṣīṇā sātīśiṣṭā kalā tavānnēna bhuktēnōpasamāhitā
vardhitōpacitā prājvālī. dairdhyam chāndasaṁ prajvalitā vardhitētyarthaḥ.
prājvālīditi kalā tavānnēna bhuktēnōpasamāhitā vardhitōpacitā prājvālī. dairdhyam
chāndasaṁ prajvalitā vardhitētyarthaḥ. prājvālīditi pāṭhāntaraṁ tadā tēnōpasamāhitā
svayam prajvalitavatīryarthaḥ. tayā vardhitayaitar'hīdānīm
vēdānanubhavyupalabhasē. ēvaṁ vyāvṛtṭyanuvṛtṭibhyāmannāmayatvaṁ manasaḥ
sid'dhamityupasanharatyannamayam hi sōmya mana ityādi.
yathaitanmanasōnnamayatvaṁ tava sid'dham tathāpōmayah prāṇastējōmayī
vāgityētadapi sid'dhamēvētyabhiprāyaḥ. tadētat'dhāsyā pituruktaṁ
mana'ādīnāmannādimayatvaṁ vijajñau vijñātavāñśvētakētuḥ.
dvirabhyāsastrivṛtkaraṇaprakaraṇasamāptyarthaḥ .6-7-6.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya saptamaḥ khaṇḍaḥ .6-7.

* * * * *

**uddālakō hāruṇiḥ śvētakētum putramuvāca svapnāntam mē
sōmya vijānī hīti yatraitatpuruṣaḥ svapiti nāma satā sōmya tadā
sampannō bhavati svapitō bhavati tasmādēnaṁ□
svapitītyācakṣatē svaṁ□ hyapitō bhavati .6-8-1.**

yasminmanasi jīvēnātmanānupraviṣṭā parā dēvatādarśa iva puruṣaḥ
 pratibimbēna jalādiviṣviva ca sūryādayaḥ pratibimbaiḥ. tanmanōnnamayam
 tējōm'mayābhyām vākprāṇābhyām saṅgata madhigatam. yanmayō yatsthaśca jīvō
 mananadarśanaśravaṇādivyāvahārāya kalpatē taduparamē ca svam dēvatārūpamēva
 pratipadyatē. taduktaṁ śrutyantarē "dhyāyatīva lēlāyatīva sadhīḥ svapnō
 bhūtvēmaṁ lōkamatikrāmati" "sa vā āyamātmā brahma vijñānamayō manōmaya"
 ityādi, "svapnēna śārīrami" tyādi, "prāṇannēva prāṇō nāma bhavatī" tyādi ca.
 tasyāśya manas'sthasya mana'ākhyām gatasya
 mana'upaśamadvārēṇēndriyaviśayēbhyō nivṛttasya yasyām parasyām dēvatāyām
 svātmabhātāyām yadavasthānam tatputrāyācīkhyāsuruddālakō ha kilāruṇiḥ
 śvētakētum putramuvācōktavān.

svapnāntam svapnamadhyam svapna iti darśanavṛttēḥ svapnasyākhyā tasya
 madhyam svapnāntam suṣuptamityēt. athavā svapnāntam
 svapnasatattvamityarthaḥ tatrāpyarthātsuṣuptamēva bhavati. svapapītō bhavatīti
 vacanāt. na hyan'yatra suṣuptātsvapapītim jīvasyēcchanti brahmavidāḥ. tatra
 hyādarśāpanayanē puruṣapratibimbi ādarśagatō yathā svamēva puruṣapapītō
 bhavatyēvaṁ mana'ādyuparamē caitan'yapratibimbarūpēṇa jīvēnātmanā manasi
 praviṣṭā nāmarūpavyākaraṇāya parā dēvatā sā svamēvātmānam pratipadyatē
 jīvarūpatām mana'ākhyām hitvā. ataḥ suṣupta ēva svapnāntaśabdavācya
 ityavagamyatē. yatra tu suptaḥ svapnānpaśyati tatsvapnam darśanam
 sukhaduḥkhasanyuktamiti puṇyāpuṇyayōr'hi sukhaduḥkhārambhakatvam
 prasid'dham. puṇyāpuṇyayōścāvidyākāmōpaṣṭambhēnaiva
 sukhaduḥkhataddarśanakāryārambhakatvamupapadyatē
 nān'yathētyavidyākāmakarmabhiḥ sansārahētubhiḥ sanyukta ēva svapna iti na
 svapapītā bhavati. "ananvāgataṁ puṇyēnānanvāgataṁ pāpēna tīrṇō hi tadā
 sarvāñchōkāṇhṛdayasya bhavati" "tadvā asyaitadicchanda" "ēṣa parama ānanda"
 ityādiśrutibhyaḥ. suṣupta ēva svam dēvatārūpam jīvatvavinirmuktaṁ
 darśayiṣyāmītyāha. svapnāntam mē mama nigadatō hē sōmya vijānīhi
 vispaṣṭamavadhārayētyarthaḥ.

kadā svapnāntō bhavatītyucyatē. yatra yasminkāla ētannāma bhavati
 puruṣasya svapsyataḥ. prasid'dham hi lōkē svapitīti. gaṇam cēdam nāmētyāha.
 yadā svapitītyucyatē puruṣastadā tasminkālē satā sacchabdavācyaḥ prakṛtayā
 dēvatayā sampannō bhavati saṅgata ēkībhūtō bhavati. manasi praviṣṭam
 mana'ādisansargakṛtam jīvarūpam parityajya svam sadrūpam
 yatparamārthasatyamapītōpigatō bhavati. atastasmātsvapitītyēnamācakṣatē lōkikāḥ.
 svamātmānam hi yasmādapītō bhavati. tataścāyastānam

karaṇānāmanēkavyāpāranimittaglānānām svavyāpārēbhya uparamō bhavati. śrutēśca "śrāmyatyēva vākśrāmyati cakṣuri" tyēvamādi. tathā ca "gr̥hītā vāggr̥hītām śrōtram gr̥hītām mana" ityēvamādīni karaṇāni prāṇagrastāni. prāṇa ēkōśrāntō dēhē kulāyē yō jāgarti tadā jīvaḥ śramāpanuttayē svam dēvatārūpamātmānam pratipadyatē. nān'yatra svarūpāvasthānācchramāpanōdaḥ syāditi yuktā prasid'dhirlaukikānām svam hyapītō bhavatīti. dṛśyatē hi lōkē jvarādirōgagrastānām tadvinirnōkē svātmasthānām viśramaṇam tadvadihāpi syāditi yuktam. "tadyathā śyēnō vā suparṇō vā viparipatya śrānta" ityādiśrutēśca .6-8-1.

**sa yathā śakuniḥ sūtrēṇa prabad'dhō diśam diśam
patitvān'yatrā'yatanamalabdhvā bandhanamēvōpaśrayata
ēvamēva khalu sōmya tanmanō diśam diśam patitvān'ya
trā'yatanamalabdhvā prāṇamēvōpaśrayatē
prāṇabandhanam□hi sōmya mana iti . 6-8-2.**

tatrāyam dṛṣṭāntō yathōktērthē-sa yathā śakuniḥ pakṣī śakunighātakasya hastagatēna sūtrēṇa prabad'dhaḥ pāsitō diśam diśam bandhanamōkṣārthī sanpratisīdiśam patitvān'yatra bandhanādāyatanamāśrayam viśramaṇāyālabdhvāprāpya bandhanamēvōpaśrayatē. ēvamēva yathāyam dṛṣṭāntaḥ khalu hē sōbhya tanmanastatprakṛtam pōḍaśakalamannōpacitam manō nirdhāritam tatēpraviṣṭastatsthastadupalakṣitō jīvastanmana iti nirdiśyatē mañcākṛōśanavat. sa mana'ākhyōpādhirjīvōvidyākāmakarmōpadiṣṭām diśam diśam sukhaduḥkhādilakṣaṇām jāgratsvapnayōḥ patitvā gatvānubhūyētyarthaḥ. an'yatra sadākhyātsvātmana āyatanam viśramaṇasthānamalabdhvā prāṇamēva prāṇēna sarvakāryakaraṇāśrayēṇōpalakṣitā prāṇa ityucyatē sadākhyā parā dēvatā. "prāṇasya prāṇam" "prāṇaśārīrō bhārūpa" ityādiśrutēḥ. atastām dēvatām prāṇam prāṇākhyāmēvōpaśrayatē. prāṇō bandhanam yasya manasastatprāṇabandhanam hi yasmātsōmya manaḥ prāṇōpalakṣitadēvatāśrayam mana iti tadupalakṣitō jīva iti .6-8-2.

**aśanāpipāsē mē sōmya vijānīhīti yatraitatpuruṣōśīśīṣati
nāmāpa ēva tadaśitam nayantē tadyathā
gōnāyōśvanāyaḥ puruṣanāya ityēvam tadapa
ācakṣatē-śanāyēti tatraitaacchuṅgamutpatitaṁ□
sōmya vijānīhi nēdamamūlam bhaviṣyatīti .6-8-3.**

ēvaṃ svapitināmaprasid'dhidvārēṇa yajjīvasya satyasvarūpaṃ jagatō mūlaṃ tatputrasya darśayitvāhānnādikāryakāraṇaparamparayāpi jagatō mūlaṃ saddidarśayiṣuḥ. aśanāpipāsē aśitumicchāśanā yālōpēna. pātumicchā pipāsā tē aśanāpipāsē aśanāpipāsayōḥ satatvaṃ vijānīhītyētat. yatra yasminkāla ētannāma puruṣō bhavati. kim tat? aśīśīṣatyāśitumicchātīti. tadā tasya puruṣasya kinimittam nāma bhavatītyāha. yattatpuruṣēṇāśītamannaṃ kaṭhinaṃ pōtā āpō nayantē dravīkṛtya rasādibhāvēna vipariṇamayantē tadā bhuktamannaṃ jīryati. atha ca bhavatyasya nāmāśīśīṣātīti gauṇam. jīrṇē hyannēśītumicchati sarvō hi jantuḥ.

tat tatra apāmaśītanēṭṭvādaśanāyā iti nāma prasid'dhamityētasminnarthē. yathā gōnāyō gāṃ nayatīti gōnāya ityucyatē gōpālāḥ. tathāśvānnayatītyaśvanāyōśvapāla ityucyatē. puruṣanāyaḥ puruṣānnayatīti rājā sēnāpatirvā. ēvaṃ tattadāpa ācakṣatē laukikā aśanāyēti visarjanīyalōpēna. tatraivaṃ satyadbhī rasādibhāvēna nītenāśītenānnēna niṣpāditamidaṃ śārīraṃ vaṭakaṇīkāyāmiva śuṅgōṅkura utpatita udgatastamimaṃ śuṅgaṃ kāryaṃ śārīrākhyam vaṭādiśuṅgavadutpatitaṃ hē sōbhya vijānīhi. kim tatra vijñēyamityucyatē. śuṅvidaṃ śuṅgavatkāryatvāccharīraṃ nāmūlaṃ mūlarahitaṃ bhaviṣyatītyukta āha śvētakētuḥ . 6-8-3.

**tasya kva mūlaṃ □ syādan'yatrānnādēvamēva
khalu sōmyānnēna śuṅgēnāpō mūla-manvicchādbhiḥ
sōmya śuṅgēna tējō mūlamanviccha tējasā
sōmya śuṅgēnasanmūlamanviccha sanmūlāḥ
sōmyēmāḥ sarvāḥ prajāḥ sadāyatanāḥ satpratiṣṭhā . 6-8-4.**

yadyēvaṃ samūlamidaṃ śārīraṃ vaṭādiśuṅgavattasyāsyā kva mūlaṃ syādbhavēdityēvaṃ prṣṭa āha pitā. tasya kva mūlaṃ syādan'yatrānnādannaṃ mūlamilyabhiprāyaḥ. katham. aśītaṃ hyannamadbhiravīkṛtaṃ jāṭharēṇāgninā pacyamānaṃ rasabhāvēna pariṇamatē. rasōcchōṇitaṃ sōṇitānmānsam mānsānmēdō mēdasōsthīn'yasthibhyō majjā majjāyāḥ śukram. tathā yōṣidbhuktaṃ cānnaṃ rasādikramēṇaiva pariṇataṃ lōhitaṃ bhavati. tābhyām śukrasōṇitābhyāmannakāryābhyām sanyuktābhyāmannēnaiva pratyaham bhujiyamānēnāpūryamāṇābhyām kuḍyamiva mṛtpiṇḍaiḥ pratyuhamupacīyamānōnnamūlō dēhaśuṅgaḥ pariniṣpanna ityarthāḥ. yattu dēhaśuṅgōṅnamūla ēvamēva khalu sōmyānnēna śuṅgēna kāryabhūtēnāpō mūlamanasya śuṅgasyānviccha pratipadyasva. apāmapī vināśōtpattimattavācchuṃ gatvamēvēti adbhiḥ sīmīya śuṅgēna kāryēṇa kāraṇam tējō mūlamanviccha. tējasōpi

vināśōtpattimattavācchuṅgatvamiti tējasā sōmya śuṅgēna
 sanmūlamēkamēvādvitīyam paramārthasatyam. yasminsarvamidam
 vācārambhaṇam vikārō nāmadhēyamanṛtam rajjvāmiva
 sarpādivikalpajātamadhyastamavidyayā tadasya jagatō mūlamataḥ sanmūlāḥ
 satkāraṇā hē sōmyēmāḥ sthāvarajaṅgamalakṣaṇāḥ sarvāḥ prajā na kēvalam sanmūlā
 ēvēdānīmapi sthitikālē sadāyatanāḥ sadāśrayā ēva. nahi mṛdamanāśritya ghaṭādēḥ
 sattvam sthitirvāsti. atō mṛdvatsanmūtvātprajānām sadāyatanam yāsām tāḥ
 sadāyatanāḥ prajāḥ. antē ca satpratiṣṭhāḥ sadēva pratiṣṭā layaḥ samāptipavasānam
 pariśēṣō yāsām tāḥ satpratiṣṭhāḥ . 6-8-4.

**atha yatraitatpuruṣaḥ pipāsati nāma tēja ēva
 tatpītam nayatē tadyathā gōṇāyōśvanāyaḥ
 puruṣanāya ityēvam tattēja ācaṣṭa dan'yēti
 tatraitadēva śuṅgamutpatitam □ sōmya
 vijānīhi nēdamamūlam bhaviṣyatīti .6-8-5.**

athēdānīmapśuṅgadvārēṇa satō mūlasyānugamaḥ kārya ityāha. yatra
 yasminkāla ētannāma pipāsati pātumicchati puruṣō bhavati. aśīṣatītivadidamapi
 gauṇamēva nāma bhavati. dravīkṛtasyāśītasannasya nēt□raya āpōṇnaśuṅgam
 dēham klēdayantyaḥ śīthilī kuryurabbāhulyādyadi tējasā na śōṣyantē. nitarām ca
 tējasā śōṣyamāṇā svapsu dēhabhāvēna pariṇamamānāsu pātumicchā puruṣasya
 jāyatē tadā puruṣaḥ pipāsati nāma tadētadāha. tēja ēva tattadā pītamabādi
 śōṣayaddēhagatalōhitapraṇabhāvēna nayatē pariṇamayati. tadyathā gōṇāya ityādi
 samānamēvam tattēja ācaṣṭē lōka udan'yētyudakam nayatītyudan'yam. udan'yētīti
 cchāndasam tatrāpi pūrvavat. apāmapyēvadēva śarīrākhyam śuṅgam
 nān'yadityēvamādi samānāman'yat . 6-8-5.

**tasya kva mūlam □ syādan'yatrādbhyōdbhiḥ sōmya
 śuṅgēna tējō mūlamanviccha tējasā sōmya śuṅgēna
 anmūlamanviccha sanmūlāḥ sōmyēmāḥ sarvāḥ
 prajāḥ sadāyatanāḥ satpratiṣṭhā yathā nu khalu
 sōmyēmāstisrō dēvatāḥ puruṣam prāpya
 trivṛttrivṛdēkaikā bhavati taduktaḥ purastādēva
 bhavatyasya sōmya puruṣasya prayatō vānmanasi sampadyatē
 manāḥ prāṇē prāṇastējasi tējaḥ parasyām dēvatāyām .6-8-6.**

sāmarthyāttējasōpyēṭadēva śarīrākhyam śuṅgam. atōpsūṅgēna dēhēnāpō mūlam gamyatē. adbhīḥ śuṅgēna tējō mūlam gamyatē. tējasā śuṅgēna sanmūlam gamyatē pūrvavat. ēvaṁ hi tējōbannamayasya dēhasūṅgasya vācārambhaṇamātrasyānnādiparamparayā paramārthasatyam sanmūlamabhayaśantrāsam nirāyāsam sanmūlamanvicchēti putram gamayitvāśīṣati pipāsātīti nāmaprasid'dhīdvārēṇa yadan'yadihāśminprakaraṇē tējōbannānām puruṣēṇōpabhuḥjyamānānām kāryakaraṇasaṅghātasya dēhasūṅgasya svajātyasāṅkaryēṇōpacayakarātvaṁ vaktavyam prāptam tadihōktamēva draṣṭavyamiti pūrvōktam vyapadiṣati. yathā nu khalu yēna prakārēṇēmāstējōbannākhyāstirō dēvatāḥ puruṣam prāpya trivṛtttrivṛdēkaikā bhavati taduktam purastādēva bhavatyannamaśitam trēdhā vidhīyata ityādi. tatraivōktamānnādīnāmasitānām yē mavyamā dhātavastē sāptadhātukam śarīramupacinvantītyuktam.

"mānsam bhavati lōhitam bhavati majjā bhavatyasthi bhavati yē tvaṇiṣṭhā dhātavō manaḥ prāṇam vācam dēhasyāntaḥkaraṇasaṅghātamupacinvantī" ti cōktam "tanmanō bhavati sa prāṇō bhavati sā vāgbhavatī" ti.

sōyam prāṇakaraṇasaṅghātō dēhē viśīrṇē dēhāntaram jīvādhiṣṭhitō yēna kramēṇa pūrvadēhātpracyutō gacchati tadāha'asya hē sōmya puruṣasya prayatō mriyamāṇasya vānmanasi sampadyatē manasyupasaṁhrayatē. atha tadāhurjñātayō na vadatīti. manaḥpūrvakō hi vāgvypāraḥ. "yadvai manasā dhyāyati tadvacā vadati" iti śrutēḥ. vācyupasanhr̥tāyām manasi manō mananavyāpārēṇa kēvalēna vartatē. manōpi yadōpasamhrayatē tadā manaḥ prāṇē sampannam bhavati suṣuptakāla iva tadā pārśvasthā jñātayō na vijānātītyāhuḥ. prāṇasca tadōrdhvōcchvāsī svātman'yupasanhr̥tabāhyakaraṇaḥ sanvargavidyāyām darśanād'dhastapādādīnvikṣipanmarmasthānāni nikṛntannana ivōtsṛjan kramēṇōpasanhr̥tastējasi sampadyatē. tadāhurjñātayō na calatīti mṛtō nēti vā vicikitsantō dēhamālabhamānā uṣṇam cōpalabhamānā dēha uṣṇō jīvatīti yadā tadapyauṣṇyalīṅgam tēja upasaṁhrayatē tadā tattējāḥ parasyām dēvatāyām praśāmyati.

tadēvaṅkramēṇōpasanhr̥tē svamūlam prāptē ca manasi tatsthō jīvōpi suṣuptakālavannimittōpasanhr̥ādupasaṁhrayamāṇaḥ sansatyābhisandhipūrvakam cēdupasaṁhrayatē sadēva sampadyatē na punardēhāntarāya suṣuptādivōttiṣṭhati. yathā lōkē sabhayē dēśē vartamānaḥ kathaṅcidivābhayaṁ dēśam prāptastadvat. itarastvanātmajñastasmādēva mūlātsuṣuptādivōt'thāya mṛtvā punardēhajālamāviśati .6-8-6.

**sa ya ēṣōṇimaitadātmyamidam̐ sarvam
tatsatyam̐ sa ātmā tattvamasī śvētakētō iti bhūya
ēva mā bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-8-7.**

yasmānmūlādut'thāya dēhamāviśati jīvaḥ sa yaḥ sadākhyā ēṣa
uktōṇimāṇubhāvō jagatō mūlamaitadātmyamētatsadātmā yasya sarvasya
tadētadātma tasya bhāva aitadātmyam. ētēna sadākhyēnātmanātmavatsarvamidaṁ
jagat. nān'yōstyasyātmā sansārī. "nān'yadatōti śrōtr̥" ityādiśrutyantārāt. yēna
cātmanātmavatsarvamidaṁ jagattadēva sadākhyam̐ kāraṇam̐ satyam̐ paramārthasat.
ataḥ sa ēvātmā jagataḥ pratyaksvarūpaṁ satattvam̐ yāthātmyam. ātmaśabdasya
nirupapadasya pratyagātmani gavādiśabdavannirūḍhatvāt. atastatsattvamasīti hē
śvētakētō ityēvaṁ pratyāyitaḥ putra āha-bhūya ēva mā bhagavānvijñāpayatu
yadbhavaduktaṁ tatsandigdham̐ mamāhan'yahani sarvāḥ prajāḥ suṣuptē
satsampadyanta ityētadyēna tatsampadya na viduḥ satsampannā vayamiti. atō
dṛṣṭōntēna mām̐ pratyāyayatvityarthāḥ. ēvamuktastathāstu sōmyēti hōvāca pitā .6-8-
7.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasyāṣṭamaḥ khaṇḍaḥ .6-8.

* * * * *

yathā sōmya madhu madhuka-tō nistiṣṭhanti nānātyayānām

vṛkṣāṇām̐ rasānsamavahāramēkatām̐ rasam̐ gamayanti .6-9-1.

yatpṛcchasyahan'yahani satsampadya na viduḥ satsampannāḥ sma iti
tatkasmādityatra śṛṇu dṛṣṭāntam. yathā lōkē hē sōmya madhukṛtō madhu kurvantīti
madhukṛtō madhukaramakṣikā madhu nistiṣṭhanti madhu niṣpādayanti tatparāḥ
santaḥ. katham? nānātyayānām̐ nānāgatīnām̐ nānādikkānām̐ vṛkṣāṇām̐
rasānsamavahāram̐ samāhṛtyaikatāmēkabhāvam̐ madhutvēna rasān'gamayanti
madhutvamāpādayanti .6-9-1.

**tē yathā tatra na vivēkaṁ labhantēmuṣyāham̐ vṛkṣasya
rasō'myamuṣyāham̐ vṛkṣasya rasō'smītyē-mēva khalu sōmyēmāḥ
sarvāḥ prajāḥ sati sampadya na viduḥ sati sampadyāmaha iti . 6-9-2.**

tē rasā yathā madhutvēnaikatām gatāstatra madhuni vivēkaṁ na labhantē. katham, amuṣyāhamāmrasya panasasya vā vṛkṣasya rasōsmṛti. yathā hi lōkē bahūnām cētanāvatām samētānām prāṇinām vivēkalābhō bhavatyamuṣyāham putrōmuṣyāham naptāsmṛti. tē ca labdhavivēkāḥ santō na saṅkīryantē na tathēhānēkaprakāravṛkṣarasānāmapi madhurāmlatiktakaṭukādīnām madhutvēnaikatām gatānām madhurādibhāvēna vivēkō gr̥hyata ityabhiprāyaḥ. yathāyam dṛṣṭānta ityēvamēva khalu sōmyēmāḥ sarvāḥ prajā ahan'yahani sati sampadya suṣuptakālē maraṇapralayayōśca na vidurna vijānīyuh sati sampadyāmaha iti sampannā iti vā .6-9-2.

**ta iha vyāghrō vā siṁhō vā vṛkō vā varāhō
vā kīṭō vā pataṅgō vā daṁśō vā maśakō
vā yadyadbhavanti tadābhavanti .6-9-3.**

yasmāccaivamātmanaḥ sadrūpatāmajñātvaiva satsampadyantē. atasta iha lōkē yatkarmanimittām yām yām jātim pratipannā āsurvyghrāādīnām vyghrāāoḥam sinhōhamityēvaṁ tē tatkarmaññānavāsanāṅīkatāḥ santaḥ satpraviṣṭā api tadbhāvēnaiva punarābhavanti punaḥ sata āgatya vyghrāāo vā sinhō vā vṛkō vā varāhō vā kīṭō vā pataṅgō vā daṁśō vā maśakō vā yadyatpūrvamiha lōkē bhavanti vabhūvurityarthaḥ. tadēva punarāgatya bhavanti yugasahasrakōṭyantaritāpi sansāriṇō jantōryā purā bhāvitā vāsanā sā na naśyatītyarthaḥ. "yathāprajñam hi sambhavāḥ" iti śruttyantarāt .6-9-3.

**sa ya ēṣōṇimaitadātmyamidaṁ sarvaṁ tatsatyam
sa ātmā tattvamasi śvētakētō iti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-9-4.**

tāḥ prajā yasminpraviśya punarāvīrbhavanti. yē tvitōn'yē satsatyātmābhisandhā yamaṇubhāvaṁ sadātmānaṁ praviśya nāvartantē sa ya ēṣōṇimētyādi vyākhyātam. yathā lōkē svakīyē gr̥hē supta ut'thāya grāmāntaram gatō jānāti svagr̥hādāgatōsmītyēvaṁ sata āgatōsmṛti ca jantūnām kasmādvijñānaṁ na bhavatīti bhūya ēva mā bhagavānvijñāpayatvityuktastathā sōbhyēti hōvāca pitā .6-9-4.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya navamaḥ khaṇḍaḥ .6-9 .

* * * * *

**imāḥ sōmya nadyaḥ purastātprācyāḥ syandantē
paścātpratīcyastāḥ samudrātsamudramēvāpiyanti
sa samudra ēva bhavati tā yathā tatra na
viduriyamahamasmīyamahamasmīti .6-10-1.**

śṅṇu tatra dṛṣṭāntaṁ yathā sōmyēmā nadyō gaṅgādyāḥ purastātpūrvām diśaṁ
prati prācyāḥ prāgañcanāḥ syandantē sravanti. paścātpratīcīm diśaṁ prati
sindhvādyāḥ pratīcīmañcanti gacchantīti pratīcyastāḥ
samudrādambhōnidhērjaladharairākṣiptāḥ punarvṛṣṭirūpēṇa patitā gaṅ
gādinadīrūpiṇyāḥ punaḥ samudramambhōnidhimēvāpiyanti sa samudra ēva bhavati
tā nadyō yathā tatra samudrē samudrātmanaikatāṁ gatā na vidurna jānantīyaṁ
gaṅgāhamasmīyaṁ yamunāhamasmītiyaṁ mahyamahasmīti ca .6-10-1.

**ēvamēva khalu sōmyēmāḥ sarvāḥ prajāḥ sataḥ āgamyā
na viduḥ sata āgacchāmaha iti ta iha vyghrāṇō
vāśinhō vā vṛkō vā varāhō vā kīṭōvā pataṅgō vā
daṁśō vā maśakō vā yadyadbhavanti tadābhavanti .6-10-2.**

**sa ya ēṣōṇimaitadātmyamidaṁ sarvaṁ tatsatyam sa
ātmā tattvamasī śvētaketō iti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-10-3.**

ēvamēva khalu sōmyēmāḥ sarvāḥ prajā yasmātsati sampadya na
vidustasmātsata āgamyā na viduḥ sata āgacchāmaha āgatā iti vā. ta iha vyghrāṇ
ityādi samānāman'yat. dṛṣṭaṁ lōkē jalē vīcītaraṅgaphēnabudādaya ut'thitāḥ
punastadbhāvaṁ gatā vinaṣṭā iti. jīvāstu tatkāraṇamaṇubhāvaṁ pratyahaṁ
gacchantōpi suṣuptē maraṇapralayayōśca na vinaśyantiyētāt bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatu dṛṣṭāntēna. tathā sōmyēti hōvāca pitā .6-10-2, 6-10-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya daśamaḥ khaṇḍaḥ .6-10.

* * * * *

**asya sōmya mahatō vṛkṣasya yō mūlēbhyāhan'
yājñivansravēdyō madhyēbhyāhan'yājñivansravēdyō-
grēbhyāhan'yājñivansravētsa ēṣa jīvēnātmanānuprabhūtaḥ
pēpīyamānō mōdamānastiṣṭhati .6-11-1.**

śṛṇu drṣṭāntamasya - hē sōmya mahatōnēkaśākhādiyuktasya
vṛkṣasyāsyētyagrataḥ sthitam vṛkṣam darśayannāha. yadi yaḥ kaścidasya
mūlēbhyāhan'yātparaśvādinā sakṛdghātamātrēṇa na śuśyatīti jīvannēva bhavati tadā
tasya rasaḥ sravēt. tathā yō madhyēbhyāhan'yājñivansravēttathā
yōgrēbhyāhan'yājñivansravētsa ēṣa vṛkṣa idānīm jīvēnātmanānuprabhūtōnuvyāptaḥ
pēpīyamānōtyartham pibannudakam bhaumānsca rasānmūlairgrhṇanmōdamānō
harṣam prāpnuvanstiṣṭhati .6-11-1.

**asya yadēkām śākhām jīvō jahātyathā sā śuśyati
dvitīyām jahātyatha sā śuśyati tṛtīyām jahātyatha
sā śuśyati sarvaṁ jahāti sarvaḥ śuśyati .6-11-2.**

tasyāsyā yadēkām śākhām rōgagrastāmāhatām vā jīvō jahātyupasanharati
śākhāyām viprasṛtamātmānsam. atha sā śuśyati. vān
manahprāṇakaraṇagrāmānupraviṣṭō hi jīva iti tadupasanhāra upasam hrayatē.
jīvēna ca prāṇayuktēnāsitam pōtam ca rasatām gataṁ jīvaccharīram vṛkṣam
vardhayadrasarūpēṇa jīvasya sadbhāvē lingam bhavati. aśītapītābhyām hi dēhē
jīvastiṣṭhati tē cāśītapītē jīvakarmānusārīṇī iti. tasyaikāṅgavaikalyanimittam karma
yadōpasthitam bhavati tadā jīva ēkām śākhām jahāti śākhāyā ātmānamupasanharati.
atha tadā sā śākhā śuśyati. jīvasthitinimittō rasō jīvakarmākṣiptō jīvōpasanhārē na
tiṣṭhati. rasāpagamē ca śākhā sōṣamupaiti. tathā sarvaṁ vṛkṣamēva yadāyam jahāti
tadā sarvōpi vṛkṣaḥ śuśyati. vṛkṣasya rasasravaṇasōṣaṇādiliṅgājñivavattvaṁ
drṣṭāntaśrutēśca cētanāvantah sthāvarā iti baud'dhakāṇādamatamacētanāḥ sthāvarā
ityētadasāramiti darśitam bhavati . 6-11-2.

**ēvamēva khalu sōmya vid'dhīti hōvāca jīvāpētam vāva kilēdam
mriyatē na jīvō mriyata iti sa ya ēṣōñimaitadātmyamidam sarvaṁ
tatsatyam sa ātmā tattvamasī śvētakētō iti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-11-3.**

yathāśminvṛkṣadr̥ṣṭāntē darśitam jīvēna yuktō vṛkṣōśuṣkō rasapānādiyuktō
jāvatītyucyatē tadapētaśca mriyata ityucyatē. ēvamēva khalu sōmya vid'dhīti
hōvāca-jīvāpētam jīvaviyuktam vāva kilēdam śarīram mriyatē na jīvō mriyata iti
kāryaśēṣē ca suptōt'thitasya mamēdam kāryaśēṣamaparisaṁāptamiti smṛtvā
samāpanadarśanāt. jātamātrāṇām ca jantūnām
stan'yābhilāṣayādidarśanāccātītajanmāntarānubhūtaṣṭana (n'ya)
pānadhūkhānubhavasṁtīrgamyatē. agnihōtrādīnām ca vaidikānām
karmanāmarthavattvānna jīvō mriyata iti. sa ya ēṣōṇimētyādi samānam. katham
punaridamatyantasthīlām pṛthivyādi
nāmarūpavajjagadatyantasūkṣmātsadrūpānnāmarūparahitātsatō jāyata
ityētadr̥ṣṭāntēna bhūya ēva mā bhagavānvijñāpayatvīti. tathā sōmyēti hōvāca pitā .
6-11-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasyaikādaśaḥ khaṇḍaḥ .6-11.

* * * * *

n'yagrōdhaphalamata āharētīdam bhagava iti bhindhīti

bhinnaṁ bhagava iti kimatra paśyasītyaṇvya ivēmā dhānā

bhagava ityāsāmaṅgaikām bhindhīti bhinnā bhagava iti

kimatra paśyasīti na kiñcana bhagava iti .6-12-1.

yadyētatpratyakṣīkartumicchasi, atōśmānmahatō
n'yagrōdhātphalamēkamāharētyuktastathā cakāra, sa idam bhagava upahr̥tam
phalamiti darśitavantam pratyāha phalam bhindhīti. bhinnamityāhētarah. tamāha
pitā kimatra paśyasītyukta āhāṇvyōṇutarā ivēmā dhānā bījāni paśyāmi bhagava iti.
āsām dhānānāmēkām dhānāmaṅga hē vatsa bhindhītyukta āha bhinnā bhagava iti.
yadi bhinnā dhānā tasyām bhinnāyām kim paśyasītyukta āha na kiñcana paśyāmi
bhagava iti .6-12-1.

**taṁ hōvāca yaṁ vai sōmyaitamaṇimānam
na nibhālayasa ētasya vai sōmyaiṣōṇimna ēvam
mahānn'yagrōdhastiṣṭhati śrad'dhatsva sōmyēti .6-12-2.**

taṁ putraṁ hōvāca vaṭadhānāyāṁ bhinnāyāṁ yaṁ vaṭabījāṇimānaṁ hē
 saumyaītaṁ na nibhālayasē na paśyasi. tathāpyētasya vai kila sōmyaiṣa
 mahānn'yagrōdhō bijasyāṇimnaḥ sūkṣmasyādr̥ṣyamānasya kāryabhūtaḥ
 sthūlaśākhāskandhaphalapalāśavānstiṣṭhatyutpannaḥ sannuttiṣṭhatīti
 vōcchabdō'dhyāhāryō'taḥ śrad'dhatsva sōmya sata ēvāṇimnaḥ sthūlaṁ
 nāmarūpādīmatkāryaṁ jagadutpannamiti. yadyapi n'yāyāgamābhyāṁ
 nirdhāritōrthastathaivētyavagamyatē tathāpyatyantasūkṣmēṣvarthēṣu
 bāhyaviṣayāsaktamanasaḥ svabhāvapravṛttasyāsatyāṁ gurutarāyāṁ śrad'dhāyāṁ
 duravagamatvaṁ syādityāha śrad'dhatsvēti. śrad'dhāyāṁ tu satyāṁ manasaḥ
 samādhānaṁ bubhutsitērthē bhavēttataśca tadarthāvagatīḥ. "an'yatramanā abhūvam
 " ityādiśrutēḥ .6-12-2.

**sa ya eṣōṇimaitadātmyamidaṁ□ sarvaṁ tatsatyam□
 sa ātmā tattvamasī śvētakētō iti bhūya ēva mā
 bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-12-3.**

sa ya ityādyuktārtham. yadi tatsajjagatō mūlaṁ kasmānnōpalabhyata
 ityētaddr̥ṣṭāntēna mā bhagavānbhūya ēva vijñāpayatviti. tathā sōmyēti hōvāca pitā
 .6-12-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya dvādaśaḥ khaṇḍaḥ .6-12.

* * * * *

**lavaṇamētaḍudakēvadhāyātha mā prātarupasīdathā iti sa
 tathā cakāra taṁ□hōvāca yaddōṣa lavaṇamudakēvādhā aṅga
 tadāharēti tad'dhāvamṛśya na vivēda .6-13-1.**

vidyamānamapi vastu nōpalabhyatē prakārāntarēṇa tūpalabhyata iti śṇvatra
 dr̥ṣṭāntam yadi cēmamarthaṁ pratyakṣō sa ha pitrōktamarthaṁ
 pratyakṣīkartumicchanstathā cakāra. taṁ hōvāca parēdyuḥ prātarūpasīdathā
 upagacchēthā iti. sa ha pitrōktamarthaṁ pratyakṣīkartumicchanstathā cakāra. taṁ
 hōvāca parēdyuḥ prātaryallavaṁ dōṣā rātrāvudakēvādhā nikṣiptavānasyaṅga hē
 vatsa tadāharētyuktastallavaṇamājihīṣur'ha kilāvamṛśyōdakē na vivēda na

vijñātavān'yathā tallavaṇam, vidyamānamēva sadapsu līnam sanśliṣṭamabhūtam .6-13-1.

**yathā vilīnamēvāṅgāsyāntādācāmēti kathamiti
lavaṇamiti madhyādācāmēti kathamiti lavaṇamityantādācāmēti
kathamiti lavaṇamityabhiprāsyaitadatha mōpasīdathā
iti tad'dha tathā cakāra tacchaśvatsanvartatē taṁ □ hōvācātra
vāva kila satsōmya na nibhālayasētraiva kilēti .6-13-2.**

yathā vilīnam lavaṇam na vēt'tha tathāpi taccakṣuṣā sparśanēna ca piṇḍarūpam lavaṇamagrhyamāṇam vidyata ēvāpsūpalabhyatē cōpāyāntarēṇētyētatputram pratyāyayitumicchannāha-aṅgāsyōdakasyāntādūpari grhītvācāmētyuktvā putram tathākṛtavantamuvāca kathamītīlara āha lavaṇam svādutaḥ iti. tathā madhyādudakasya grhītvācāmēti kathamiti lavaṇamiti. tathāntādadhōdēśāḍgrhītvācāmēti kathamiti lavaṇamiti. yadyēvamabhiprāsyā parityajyaitadudakamācamyātha mōpasīdathā iti tad'dha tathā cakāra lavaṇam parityajya pitṛsamīpamājagāmētyarthaḥ. idam vacanam bravanstallavamam tasminnevōdakē yanmayā rātrau kṣiptam śāśvannityam sanvartatē vidyamānamēva satsamyagvartatē. ityēvamuktavantam tam hōvāca pitā. yathēdam lavaṇam darśanasparśanābhyām pūrvam grhītam punarudakē vilīnam tābhyāmagrhyamāṇamapi vidyata ēvōpāyāntarēṇa jihvayōpalabhyamānatvāt. ēvamēvātraivāsminnēva tējōbannādikāryē śuṅgēdēhē. vāva kilētyācāryōpadēśasmarāṇapradarśanārthau. sattējōbannādiśuṅgakāramam vaṭabījāṇimavadvidyamānamēvēndriyairnōpalabhasē na nibhālayasē. yathātraivōdakē darśanasparśanābhyāmanupalabhyamānam lavaṇam vidyamānamēva jihvayōpalabdhavānasī. ēvamēvātraiva kila vidyamānam sajjaganmūlamupāyāntarēṇa lavaṇāṇimavadupalapsyasa iti vākyaśēṣaḥ .6-13-2.

sa ya ēṣōṇimaitadātmyamidam □ sarvam tatsatyaṁ □ sa

ātmā tattvamasī śvētakētō iti bhūya ēva mā

bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-13-3.

sa ya ityādi samānam. yadyēvam
lavaṇāṇimavadindriyairanupalabhyamānamapi jaganmūlam

sadupāyāntarēṇōpalabdhum śakyatē yadupalambhātkṛtārthaḥ
syāmanupalambhāccākṛtārthaḥ syāmahaṁ tasyaivōpalabdhaḥ ka upāya
ityētabhūya ēva mā bhagavānvijñāpayatu dr̥ṣṭāntēna tathā sōmyēti hōvāca .6-13-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya trayōdaśaḥ khaṇḍaḥ .6-13.

* * * * *

**yathā sōmya puruṣaṁ gandhārēbhyōbhinaḍ'
dhākṣamānīya taṁ tatōtījanē viśrjētsa yathā
tatra rānvōdaṁvādharaṁvā pratyāṁvā pradhmayītābinad'
dhākṣa ānītōbhinaḍ'dhākṣō viśrṣṭaḥ .6-14-1.**

yathā lōkē hē sōmya puruṣaṁ yaṁ kañcidgandhārēbhyō
janapadēbhyōbhinaḍ'dhākṣaṁ bad'dhacakṣuṣamānīya dravyahartā
taskarastamabhinaḍ'dhākṣamēva bad'dhahastamaraṇyē
tatōpyatījanētigatajanētyantavigatajanē dēśē viśrjētsa tatra digbhramōpētō yathā
prāṁvā prāgañcanaḥ prāṁmukhō, vētyarthaḥ. tathōdaṁvādharaṁvā pratyāṁvā
pradhmayīta śabdaṁ kuryādvikrōśēt. abhinaḍ'dhākṣōhaṁ
gandhārēbhyastaskarēṇānītōbhinaḍ'dhākṣa ēva viśrṣṭa iti .6-14-1.

**tasya yathābhinahanam pramucya prabrūyādētām
diśam gandhārā ētām diśam vrajēti sa
grāmāḍgrāmam pr̥cchanpaṇḍitō mēdhāvī
gandhārānēvōpasampadyētaivamēvēhācārya-
vānpuruṣō vēda tasya tāvadēva ciraṁ
yāvanna vimōkṣyētha sampatsya iti .6-14-2.**

ēvaṁ vikrōśatastasya yathābhinahanam yathābandhanam pramucya muktvā
kāruṇikaḥ kaścīdētām diśamuttaratō gandhārā ētām diśam vrajēti prabrūyātsa ēvaṁ
kāruṇikēna bandhanānmōkṣitō grāmāḍgrāmāntaram pr̥cchanpaṇḍita
upadēśavānmēdhāvō parōpadiṣṭagrāmapravēśamārgāvadhāraṇasamarthaḥ
san'gandhārānēvōpasampadyēta nētarō mūḍhamatirdēśāntaradarśanaṭṭṛdvā.
yathāyaṁ dr̥ṣṭāntō varṇitaḥ svaviṣayēbhyō gandhārēbhyāḥ
puruṣastaskarairabhinaḍ'dhākṣōvivēkō

dinmūḍhōśanāyāpipāsādimānvyāghrātaskarādyanēkabhayānarthvrātayutamaraṇyaṁ
 pravēśitō duḥkhārtō vikrōśanbandhanēbhyō mumukṣustiṣṭhati sa kathañcidēva
 kāruṇikēna kēnacinmōkṣitaḥ svadēśān'gandhārānēvāpannō nirvṛtaḥ sukhyaabhūt.
 ēvamēva satō jagadātmanaḥ svarūpāttējōvannādimayaṁ dēhāraṇyaṁ
 vātapittakapharudhiramēdōmānsāsthimajjāsukrakṛmimūtrapurīṣavacchītōṣṇādyanēk
 advandvasukhaduḥkhavaccēdaṁ mōhapaṭābhinad'dhākṣō
 bhāryāputramitrapaśubandhvādidṛṣṭādrṣṭānēkaviśayatṛṣṇāpāsītāḥ
 puṇyāpuṇyāditaskaraiḥ pravēśitō "hamamuṣya putrō mamaitē bāndhavāḥ
 sukhyaḥ duḥkhī mūḍhaḥ paṇḍitō dhārmikō bandhumāñjātō mṛtō jīrṇaḥ pāpī
 putrō mē mṛtō dhanam mē naṣṭam hā hatō'smi katham jāviṣyāmi kā mē gatiḥ kim
 mē trāṇami" tyēvamanēkaśatasahasrānarthajālavānvikrōśankathañcidēva
 puṇyātīśayātparamakāruṇikaṁ kañcitsadbrahmātmavidam vimuktabandhanam
 brahmiṣṭham yadāśādayati tēna ca brahmavidā
 kāruṇyāddarśitasansāraṇyadōṣadarśanamārgō viraktaḥ sansāraṇyābhyō nāsi
 tvam sansāryamuṣya putratvādidharmavānkin tar'hi
 sadyattattvamasītyavidyāmōhapaṭābhinahanānmōkṣitō gandhārapuruṣavacca svam
 sadātmānamupasampadya sukhī nirvṛtaḥ syādityētamēvārthamāhācāryavānpuruṣō
 vēdēti tasyāśyaivamācāryavatō muktāvidyābhinahanasya tāvadēva tāvānēva
 kālaściraṁ kṣēpaḥ sadātmavarūpasampattēriti vākyaśēṣaḥ.
 kiyānkālaściramityucyatē yāvanna vimōkṣyē na vimōkṣyata
 ityētātpuruṣavyatyanēna. sāmāthyāt. yēna karmaṇā śārīramārabdham
 tasyōpabhōgēna yēnāthaśabda ānantaryārthaḥ syāt.

nanu yathā sadvijñānāntaramēva dēhapātaḥ satsampattiśca na bhavati
 karmaśēṣavaśāttathāpravṛttaphalāni prāgjñānōtpattērjanmāntarasañcitānyapi
 karmaṇi santīti tatphalōpabhōgārtham patitē'smiñśārīrāntaramārabdhavyam. utpannē
 ca jñānē yāvajjīvaṁ vihitāni pratiśid'dhāni vā karmaṇi karōtyēvēti
 tatphalōpabhōgārtham cāvaśyaṁ śārīrāntaramārabdhavyam tataśca karmaṇi tataḥ
 śārīrāntaramiti jñānārthakyaṁ karmaṇāṁ phalavattvāt. atha jñānavataḥ kṣīyantē
 karmaṇi tadā jñānaprāptisamakālamēva jñānasya satsampattihētutvānmōkṣaḥ
 syāditi śārīrapātaḥ syāt. tathācācāryābhāva "ityācāryavānpuruṣō vēdē"
 tyācāryavattvānupapattirjñānānmōkṣābhāvaprasaṅgaśca.
 dēśāntaraprāptyupāyājñānavadanaikāntikaphalatvam vā jñānasya. na. karmaṇāṁ
 pravṛttāpravṛttaphalavattvaviśēṣōpapatteḥ. yaduktamapravṛttaphalānām karmamāṁ
 dhruvaphalavattvādbrahmavidāḥ śārīrē patitē
 śārīrāntaramārabdhavyamapravṛttakarmaphalōpabhōgārthamityētadasat. viduṣa
 "stasya tāvadēva cirami" ti śrutēḥ prāmāṇyāt.

nanu "puṇyō vai pumyēna karmaṇābhavati" ityādiśrutērapī prāmāṇyamēva. tasyamēvam. tathāpi pravṛttaphalānāmapravṛttaphalānām ca karmaṇām viśeṣōsti. katham. yāni pravṛttaphalāni karmāṇi yairvidvaccharīramārabdham tēṣāmupabhōgēnaiva kṣayaḥ. yathārahdhavēgasya lakṣyamuktēṣvādērvēgakṣayādēva sthitirna tu lakṣyavēdhasamakālamēva prayōjanam nāstīti tadvat. an'yāni tvapravṛttaphalānīha prāgjñānōtpattērūrdhvam ca kṛtāni vā kriyamāṇāni vātītajanmāntarakṛtāni vāpravṛttaphalāni jñānēna dahyantē prāyaścittēnēva. "kṣīyantē cāsyā karmāṇi" iti cātharvaṇē. atō brahmavidō jīvanādiprayōjanābhāvēpi pravṛttaphalānām karmaṇāmavaśyamēva phalōpabhōgaḥ syāditi muktēṣuvattasya tāvadēva ciraṃiti yuktaṃvōktaṃiti yathōktadōṣacōdanānupapattiḥ jñānōtpattērūrdhvam ca brahmavidaḥ karmābhāvamavōcāma "brahmasansthōmṛtatvamēti" tyatra. tacca smartumar'hasi .6-14-2.

sa ya eṣōṇimaitadātmyamidam sa sarvaṃ tatsatyam sa

ātmā tattvamasī śvētakētō iti bhūya ēva mā

bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-14-3.

sa ya ityādyuktārtham. ācāryavānvidvān'yēna kramēṇa satsampadyatē tam kramam drṣṭāntēna bhūya ēva mā bhagavānvijñāpayatviti. tathā sōmyēti hōvāca .6-14-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya caturdaśaḥ khaṇḍaḥ .6-14.

* * * * *

**puruṣam sa sōmyōtōpatāpinam jñātayaḥ paryupāsātē
jānāsi mām jānāsi māmiti tasya yāvanna vānmanasi
sampadyatē manasḥ prāṇē prāṇastējasi tējāḥ
parasyām dēvatāyām tāvajjānāti .6-15-1.**

puruṣam hē sōmyōtōpatāpinam jvarādyupatāpavantam jñātayō bāndhavāḥ parivāryōpāsātē mumūrṣum jānāsi mām tava pitaram putram bhrātaram vēti

pr̥cchantastasya mumūrṣōryāvanna vāṇamanasi sampadyatē manaḥ prāṇē
prāṇastējasi tējaḥ parasyām dēvatāyāmityētaḍuktartham .6-15-1.

**atha yadāśya vāṇmanasi sampadyatē manaḥ prāṇē prāṇastējasi
tējaḥ parasyām dēvatāyāmatha na jānāti .6-15-2.**

sansāriṇō yō maraṇakramaḥ sa ēvāyaṁ viduṣōpi satsampattikrama ityētadāha
parasyām dēvatāyām tējasi sampannētha na jānāti. avidvānstu sata ut'thāya
prāgbhāvitam vyghrāādibhāvaṁ dēvamanuṣyādibhāvaṁ vā viśati. vidvānstu
śāsrācāryōpadēśajanitajñānadīpaprakāśitam sadbrahmātmānam praviśya nāvartata
ityēṣa satsampattikramaḥ. an'yē tu mūrdhan'yayā nāḍyōtkramyādityādīdvārēṇa
sadgacchantītyāhustadasat. dēśakālanimittaphalābhisandhānēna gamanadarśanāt. na
hi sadātmaikatvadarśinaḥ satyābhisandhasya
dēśakālanimittaphalādyanṛtābhisandhirupapadyatē. virōdhāt. avidyākāmakarmaṇām
ca gamananimittānām sadvijñānahutāśanavipluṣṭatvādgamanānupapattirēva.
"paryāptakāmasya kṛtātmanastivahaiva sarvē pravilīyanti kāmāḥ" ityādyātharvaṇē.
nadīsamudradṛṣṭāntaśrutēśca .6-15-2.

**sa ya eṣōṇimaitadātmyamidaṁ□ sarvaṁ tatsatyam□
sa ātmā tattvamasi śvētakētō iti bhūya ēva mā
bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-15-3.**

sa ya ityādi samānam. yadi mariṣyatō mumukṣataśca tulyā satsampattistatra
vidvānsatsampannō nāvartata āvartatē tvaividvānityatra kāraṇam dṛṣṭāntēna bhūya
ēva mā bhagavānvijñāpayatviti tathā sōmyēti hōvāca .6-15-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya pañcadaśaḥ khaṇḍaḥ .6-15.

* * * * *

puruṣaṁ□
hastagr̥hītamānayanatyapahārṣīntstēyamakārṣītparaśumasmai

sōmyōta

**tapatēti sa yadi tasya kartā bhavati tata ēvānṛtamātmānam
kurutē sōnṛtābhisandhōnṛtēnātmānamantardhāya paraśum**

taptam pratigrhṇāti sa dahyatētha han'yatē .6-16-1 .

śṛṇu yathā sōmya puruṣam cauryakarmaṇi sandihyamānam nigrahāya parīkṣaṇāya vōtāpi hastagrhitam bad'dhahastamānayananti rājapuruṣāḥ. kim kṛtavānayaṃmi prṣṭāścāhurapahārśīd'dhanamasyāyam.tē cāhuḥ kimapaharaṇamātrēma bandhanamar'hati. an'yathā dattēpi dhanē bandhanaprasaṇ gādityuktāḥ punarāhuḥ stēyamakārṣīttauryaṇa dhanamapahārśīditi. tēṣvēvaṃ vadatsvitarōpahnatē nāham tatkartēti. (tē cāhuḥ sandihyamānam stēyamakārṣīstvamasya dhanasyēti.) tasminścāpahnānē āhuḥ paraśumasmai tapatēti śōdhayatvātmānamiti. sa yadi tasya stain'yasya kartā bhavati bahiścāpahnatē sa ēvambhūstata ēvānṛtaman'yathābhūtam santaman'yathātmānam kurutē sa tatha'ānṛtābhisandhōnṛtēnātmānamantardhāya vyavahitam kṛtvā paraśum taptam mōhātpratigrhṇāti sa dahyatētha han'yatē rājapuruṣaiḥ svakṛtēnānṛtābhisandhidōṣēṇa .6-16-1.

atha yadi tasyākartā bhavati tata ēva satyamātmānam kurutē sa satyābhisandhaḥ satyēnātmānamantardhāya paraśum taptam pratigrhṇāti sa na dahyatētha mucyatē .6-16-2.

atha yadi tasya karmaṇōkartā bhavati tata ēva satyamātmānam kurutē sa satyēna tayā stain'yākartṛtayātmānamantardhāya paraśum taptam pratigrhṇāti sa satyābhisandhaḥ sanna dahyatē satyavyavadhānādatha mucyatē ca mṛṣābhiyōkṛtṛbhyāḥ. taptaparaśuhastatalasanyōgasya tulyatvēpi stēyakartrakartrōranṛtābhisandhō dahyatē na tu satyābhisandhaḥ .6-16-2.

sa yathā tatra nādāhyētaidātmyamidam□ sarvaṃ tatsatyam□ sa ātmā tattvamasī śvētakētō iti tad'dhāsyā vijajñāviti vijajñāviti .6-16-3.

sa yathā satyābhisandhastaptaparaśugrahaṇakarmaṇi satyavyavahitahastatalatvānnādāhyēta na dahyētētyētaidēvaṃ sadbrahmasatyābhisandhitarayōḥ śarīrapātakālē ca tulyāyām satsampattau vidvānsatsampadya na punarvyghrāādēvādidēhagrahaṇāyāvartatē. avidvānstu vikārānṛtābhisandhaḥ punarvyghrāādibhāvaṃ dēvatādibhāvaṃ vā yathākarma yathāśrutam pratipadyatē. yadātmābhisandhyānabhisandhikṛtē mōkṣabandhanē yacca mūlam jagatō yadāyatanā yatpratiṣṭhāśca sarvāḥ prajā yadātmakam ca sarvaṃ yaccājamamṛtamabhayaṃ śivamadvitīyam tatsatyam sa ātmā tavāstattvamasī hē

śvĕtakĕtō ityuktārthamasakṛdvākyam. kaḥ punarasau śvĕtakĕtustvanśabdārthaḥ. yōhaṁ śvĕtakĕturuddālakasya putra iti vēdātmānamādēśaṁ śrutvā matvā vijñāya cāśrutamamatamavijñātaṁ vijñātum pitaraṁ papraccha kathaṁ nu bhagavaḥ sa ādēśō bavatīti sa ēṣōdhikṛtaḥ śrōtā mantā vijñātā tējōbannamayam kāryakāraṇasaṅghātaṁ praviṣṭā paraiva dēvatā nāmasvarūpavyākaraṇāyādarśa iva puruṣaḥ sūryāduriva jalādau pratibōdhitastattvamasītidṛṣṭāntair'hētubhiśca tatpiturasya ha kilōktaṁ sadēvāhamasmīti vijajñau vijñātavān. dvīrvacanamadhyāyaparisaṁmāptyartham.

kim punaratra ṣaṣṭhē vākyapramāṇēna janitaṁ phalam ? ātmani kartṛtvabhōkṛtvayōradhikṛtatvavijñānanivṛttistasya phalaṁ yaṁ vayamavōcāma tvanśabdavācyamarthaṁ śrōtuṁ mantum cādhikṛtamavijñātavijñānaphalārtham. prākeaitasmādvijñānādahamēvaṁ kariṣyāmyagnihōtrādīni karmānyahamatrādhikṛtaḥ. ēṣāṁ ca karmaṇāṁ phalamihāmutra ca bhōkṣyē kṛtēṣu vā karmasu kṛtakartavyaḥ syāmityēvaṁ kartṛtvabhōkṛtvayōradhikṛtōsmītyātmani yadvijñānamabhūttattasya yatsajjagatō mūlamēkamēvādvitīyaṁ tattvamasītyanēna vākyēna pratibud'dhasya nivartatē. virōdhāt. na hyēkasminnadvitīya ātman'yayamahamasmīti vijñātē

mamēdaman'yadanēna kartavyamidam kṛtvāśya phalaṁ bhōkṣya iti vā bhēdavijñānamupapadyatē. tasmātsatsatyādvitīyātmavijñānē vikārāṅṛtajīvātmaṁ vijñānaṁ nivartata iti yuktam. nanu tattvamasītyatra tvanśabdavācyēthē sadbud'dhirādhitsyatē yathāditayamana'ādiṣu brahmādbud'dhiḥ. yathā ca lōkē pratimādiṣu viṣṇvādbud'dhistadvannatu sadēva tvamiti, yadi sadēva śvĕtakĕtuḥ syātkathamātmānaṁ na vijānīyādyēna tasmai tattvamasītyupadiśyatē. na. ādityādivākyavailakṣaṇyāt. ādityō brahmētyādāvitiśabdavyavadhānāna sākṣādbrahmatvaṁ gamyatē. rūpādimattvāccādityādīnāmākāśamanasōścētiśabdavyavadhānādēvābrahmatvamiha tu sata ēvēha pravēśam darśayitvā tattvamasīti niraṅkuśam sadātmabhāvamupadiśati.

nanu parākramādiguṇaḥ sinhōsi tvamitivattattvamasīti syāt. na. mṛdādivatsadēkamēvādvitīyaṁ satyamityupadēśāt. na cōpacāravijñānāttasya tāvadēva ciramiti satsampattirūpadiśyēta. mṛṣātvādupacāravijñānasya. tvamindrōsi yama itivat. nāpi stutiranupāsyatvācchvētakĕtōḥ. nāpi sacchvētakĕtutvōpadēśēna stūyēta. na hi rājā dāsastvamiti stutyāḥ syāt. nāpi sataḥ sarvātmana ēkadēsanirōdhō yuktastattvamasīti dēśādhīpatēriya grāmādhyaḥkṣastvamiti. na cān'yā gatiṛiha sadātmavōpadēśādarthāntarabhūtā sambhavati. nanu sadasmītibud'dhimātramiha

kartavyatayā cōdyatē na tvajñātaṁ sadasīti jñāpyata iti cēt.
 nanvasminpakṣēpyaśrutam śrutam bhavatītyādyanupapannam. na,
 sadasmītibud'dhividhēḥ stutyarthatvāt. na, ācāryavānpuruṣō vēda tasya tāvadēva
 ciramityupadēśāt. yadi hi sadasmīti bud'dhimātraṁ kartavyatayā vidhīyatē na tu
 tvanśabdavācyasya sadrūpatvamēva tadā nācāryavānvēdēti jñānōpāyōpadēśō
 vācyaḥ syāt. yathāḡnihōtraṁ juhuyādityēvamādiṣvarthaprāptamēvācāryavattvamiti
 tadvat. tasya tāvadēva ciramiti ca kṣēpakaraṇam na yuktaṁ syāt.
 sadātmatattvē'vijñātēpi sakṛdbud'dhimātrakaraṇē mōkṣaprasaṅgāt. na ca
 tattvamasītyuktē nāham saditipramāṇavākyajanitā bud'dhīrnivartayitum śakyā
 nōtpannēti vā śakyam vaktum. sarvōpaniṣadvākyānām tatparatayaivōpakṣayāt.
 yathāḡnihōtrādividhijanitāḡnihōtrādikartavyatābud'dhīnāmatathārthatvamanutpanna
 tvaṁ vā na śakyatē vaktum tadvat.

yattūktaṁ sadātmā sannātmānam katham na jānīyāditi. nāsau dōṣaḥ.
 kāryakaraṇasaṅghātavyatiriktōham jīvaḥ kartā bhōktētyapi svabhāvataḥ prāṇinām
 vijñānādarśanātkisu tasya sadātmavijñānam. kathamēvaṁ vyatiriktavijñānē sati
 tēṣām kartṛtvādivijñānam sambhavati dṛśyatē ca. tadvattasyāpi
 dēhādiṣvātmabud'dhitvāna syātsadātmavijñānam.
 tasmādvikārānṛtādhikṛtajīvātmavijñānanivartakamēvēdam vākyam tattvamasīti
 sid'dhamiti .6-16-3.

iti cchāndōgyōpaniṣadi ṣaṣṭhādhyāyasya ṣōḍaśaḥ khaṇḍaḥ

**iti cchāndōgyōpaniṣadbrāhmaṇē
 ṣaṣṭhōdhyāyaḥ samāptaḥ**